THE

PERSIAN MIDDLE COURS

FOR

CLASSES VII AND VIII

BY

M. S. AHMAD ASHRAF ASHARFI

Head Moolvi, Government High School Allahabad

[Prescribed by the Director of Public Instruction, United Provinces]

Allahabad:

RAM DAYAL AGARWALA

PUBLISHER

1916

Third Edition] [*Price 10 A*

باسمہٖ سبحانہٗ

حامداً و مصلیاً

انتخاب از گلستانِ سعدیؒ

باب سوم

در فضیلت قناعت

حکایت ۱- خواہندۂ مغربی در صفِ بزازانِ حلب میگفت اے خداوندانِ نعمت! اگر شمارا انصاف بودے و مارا قناعت رسم سوال از جہاں برخاستے۔ قطعہ

اے قناعت! توانگرم گرداں — کہ ورائے تو ہیچ نعمت نیست

گنج صبر اختیار لقمان ست — ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲- دو امیرزادہ بودند در مصر یکے علم آموختے و دیگرے مال اندوختے- ایں علامۂ عصر شد- و آں عزیز مصر پس توانگر بچشم حقارت در فقیہہ نظر کرد و گفت- من بسلطنت رسیدم و تو ہمچناں در

مسکنت بماندی۔ گفت اے برادر! شکر نعمت باری تعالیٰ مرا می باید گفتن که میراث پیغمبران یافتم۔ یعنی علم۔ و تو میراث فرعون یعنی ملک مصر۔

مثنوی

من آں مورم که در پایم بمالند — نه زنبورم که از نیشم بنالند
چگونه شکر ایں نعمت گزارم — که زور مردم آزاری ندارم

حکایت ۳۔ درویشے را دیدم که در آتش فاقه می سوخت۔ و خرقه بر خرقه می دوخت۔ و تسکین خاطر خود را می گفت۔

بیت

بنان خشک قناعت کنیم و جامهٔ دلق
که بار محنت خود به زبار منّت خلق

کسے گفتش چه نشینی؟ که فلاں دریں شہر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم میان بخدمت آزادگاں بسته است و بر در دلہا نشسته۔ اگر بر صورت حالت چنانکه ہست وقوف یابد۔ پاس خاطر عزیزت را منّت دارد و غنیمت شمارد۔ گفت خاموش که در گرسنگی مردن به که حاجت پیش کسے بردن۔ قطعه

ہم رقعه دوختن به و الزام کنج صبر — کز بہر جامه رقعه بر خواجگاں نوشت

حقا کہ با عقوبتِ دوزخ برابر است　　رفتن بپائے مردئ ہمسایہ در بہشت

حکایت ۴ - یکے از ملوکِ عجم طبیبے حاذق بخدمتِ مصطفےٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) فرستاد۔ سالے در دیارِ عرب بود وکسے تجربتے پیش او نیامد و معالجتے نخواست روزے پیشِ پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آمد و گلہ کرد کہ مرا برائے معالجتِ اصحاب فرستادہ اند وکسے دریں مدت التفاتے نکرد تا خدمتے کہ بریں بندہ معین ہست بجا آورد۔ رسول صلعم فرمود کہ ایں طائفہ را طریقے ست کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود۔ چیزے نخورند۔ و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند۔ حکیم گفت۔ موجبِ تندرستی ہمیں ست۔ زمین خدمت ببوسید و برفت۔ **مثنوی**۔

سخن آنگہ کند حکیم آغاز　　یا سر انگشت سوے لقمہ دراز
کہ ز ناگفتنش خلل زاید　　یا ز نا خوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار　　خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرتِ اردشیر بابکاں آمدہ است۔ کہ حکیم عرب را پرسید کہ روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت۔ ایں مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت۔

هٰذَا الْمِقْدَارُ يَحْمِلُكَ وَمَا زَادَ عَلٰى ذٰلِكَ فَاَنْتَ حَامِلُهٗ یعنی ایں قدر ترا
برپا دارد۔ و ہر چہ بریں زیادہ کنی تو حمال آنی۔ بیت

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد کہ زیستن از بہرِ خوردن ست

حکایت ۱۴۔ دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدگر سیاحت کردندے۔ یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے قضا را بر درِ شہرے بتہمت جاسوسی گرفتار آمدند۔ و ہر دو را حبس کردند۔ و در زنداں بگل برآوردند۔ بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بے گناہ اند در بکشادند قوی را دیدند مردہ و ضعیف جاں بسلامت بردہ۔ دریں عجب ماندند حکیمے گفت اگر برخلاف آں بودے تعجب بودے زیرا کہ ایں بسیار خوار بود۔ طاقتِ بینوائی نیاورد و بسختی ہلاک شد و آں دیگر خویشتن دار بود بر عادتِ خود صبوری کرد و بسلامت ماند۔ قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را — چو سختی پیشش آید سہل گیرد
دگر تن پرور ست اندر فراخی — چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن — مصیبت بود روز نایافتن

حکایت ۷ - یکی از حکما پسر را نهی کردی از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند. گفت ای پدر گرسنگی مردم را بکشد نشنیده؟ که ظریفان گفته اند - که بسیری مردن به که بگرسنگی جان سپردن - پدر گفت اندازه نگهدار قوله تعالی - کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا -

بیت

نه چندان بخور کز دهانت برآید — نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعام است حظ نفس — رنج آورد طعام که بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود — ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸ - رنجوری را گفتند که دلت چه می خواهد؟ گفت آنکه دلم چیزی نخواهد

بیت

معده چو پر گشت و شکم درد خاست — سود ندارد همه اسباب راست

کلوا - بخورید و بنوشید و بیجا صرف نکنید ۱۲

حکایت ۹ ۔ بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمده بود۔ ہر روز
مطالبہ کردے و سخنہاے باخشونت گفتے ۔ اصحاب از تعنّتِ او خستہ خاطر
ہمی بودند۔ و جز تحمّل چاره نبود۔ صاحبدلے بشنید و بخندید و گفت۔
نفس را وعده دادن بطعام آساں تراست کہ بقال را بدرم۔

قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولے تر کاحتمالِ جفاے بوّاباں
بتمناے گوشت مردن بہ کہ تقاضاے زشت قصاباں

حکایت ۱۰ ۔ جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے ہولناک رسید
کسے گفتش فلاں بازرگاں نوشدارو دارد اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد
وگویند کہ آں بازرگاں بہ بخل چناں معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔

بیت

گر بجاے نانش اندر سفره بودے آفتاب
تا قیامت روز روشن کس ندیدے درجہاں

جوانمرد گفت نوشدارو ازوے نخواہم کہ بدہد یا ندہد منفعت کند
یا نکند بارے خواستن از و زہرِ کشنده است ۔ بیت

هرچه از دونان بمنت خواستی　　در تن افزودی و از جان کاستی

حکما گفته اند اگر آبِ حیات فروشند۔ فی المثل بآبروے دانا نخرد که مردن بعلّت به از زندگانی بذلّت۔ بیت۔

اگر حنظل خوری از دستِ خوشخوے　　به از شیرینی از دستِ ترش روے

حکایت ۱۱ - یکے از علما خورنده بسیار داشت۔ و کفاف اندک بایکے از بزرگان که حسن ظنّ بلیغ درحقّ او داشت۔ حالِ خود بگفت روے از توقعِ او درهم کشید۔ و تعرضِ سؤال از اہلِ ادب درنظرش قبیح آمد۔ قطعه

ز بخت روے ترش کرده پیشِ یارِ عزیز　　مرو که عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے که روی تازه روو خندان رو　　فرو نبندد کارِ گشاده پیشانی

آورده اند که در وظیفهٔ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چون برقرارِ معهودش ندید۔ گفت۔ شعر

بِئْسَ الْمَطَاعِمُ حِيْنَ الذُّلِّ تَكْسِبُهَا　　اَلْقِدْرُ مُنْتَصِبٌ وَّالْقَدْرُ مَخْفُوْضٌ

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست　　بینوائی به از مذلّتِ خواست

---

۱ ۔ بد است طعامها ے که کسب می کنی۔ آنها با وقت خواری [illegible]

حکایت ۱۲- درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفتش فلاں نعمتِ بیقیاس دارد۔ اگر بر حاجتِ تو وقوف یابد۔ ہمانا کہ در قضاے آں توقف روا ندارد۔ گفت من او را نمی دانم۔ گفت منت رہبری کنم دستش گرفت و بمنزلِ آں شخص درآورد۔ درویش یکے را دید لب فرو ہشتہ و ابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نگفت۔ کسے گفتش؟ چہ گفتی۔ و چہ کردی۔ گفت عطاے او بلقاے او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترشرو — کہ از خوے بدش فرسودہ گردی

اگر گوئی۔ غمِ دل با کسے گوے — کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳- سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد۔ چنانکہ عنانِ طاقتِ درویشاں از دست رفتہ بود۔ و درہاے آسماں بر زمین بستہ و فریادِ اہلِ زمین بہ آسماں در پیوستہ۔

قطعہ

نماند جانورے از وحش و طیر و ماہی و مور — کہ بر فلک نشد از نامرادی افغانش

عجب کہ دودِ دلِ خلق جمع می نشود — کہ ابر گردد و سیلابِ دیدہ بارانش

زشت خوے در آں سال نعمتِ بیکراں داشت تنگ دستاں را زر و سیم داد کے

و مسافران را سفره نهاده، گروهی درویشان که از جور فاقه بجان آمده بودند آهنگِ دعوتِ او کردند و بمن مشاورت آوردند۔ سر از موافقت باز زدم و گفتم۔

قطعه

نخورد شیر نیم خوردهٔ سگ — ور بسختی بمیرد اندر غار
تن به بیچارگی و گرسنگی — بنه۔ و دست پیش سفله مدار
گر فریدوں شود به نعمت و جاه — بی هنر را بهیچکس مشمار
پرنیان و نسیج بر نااهل — لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴ - حاتم طائی را گفتند۔ از خود بزرگ همت تر در جهان کسے دیدهٔ۔ گفت۔ بلے روزے چهل شتر قربان کرده بودم و امراے عرب را طلب نموده۔ ناگاه بحاجتے بگوشهٔ صحرا رفتم۔ خارکنے را دیدم پشتهٔ خار فراهم آورده۔ گفتم۔ بمهمانیِ حاتم چرا نروی؟ که خلقے بر سماطِ او گرد آمده اند۔ گفت

بیت

هر که نان از عملِ خویش خورد — منتِ حاتم طائی نبرد

من او را بهمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵ - موسیٰ علیه السلام درویشے را دید که از برهنگی

بر یکی اندر شده۔ گفت اے موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ مرا کفافے دہد موسیٰ دعا کرد و برفت۔ پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے بر او گرد آمدہ گفت ایں را چہ حالت ست؟ گفتند خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و یکے را کشتہ اکنوں بقصاص فرمودہ اند۔ نظم

گربۂ مسکیں اگر پر داشتے — تخم گنجشک از جہاں برداشتے

بیت

عاجز باشد کہ دست قدرت یابد — برخیزد و دست عاجزاں برتابد

موسیٰ علیہ السلام بحکمت جہاں آفریں اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهٖ لَبَغَوْا فِی الْاَرْضِ[1]

مَاذَا اَخَاضَكَ يَا مَغْرُوْرُ فِی الْخَطَرِ — حَتّٰی هَلَكْتَ فَلَيْتَ النَّمْلُ لَمْ يَطِرِ[2]

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش — سیلی خواہد بضرورت سرش

آں نشنیدی کہ حکیمے گفتہ — مور ہماں بہ کہ نباشد پرش

---

[1] اگر فراخ کند خدا تعالیٰ روزی را بر بندگان خود ہر آئینہ نافرمانی کنند در زمین ۱۲

[2] چہ چیز ترا انداخت اے فریب خوردہ در خطر تا نیست شدی کاش مورچہ نمی پرید

حکمت - پدر را عسل بسیار است - اما پسر گرمی دار است - بیت

آنکس که توانگرت نمیگرداند ۔۔۔ او مصلحتِ تو از تو بهتر داند

حکایت ۱۶ - اعرابی را دیدم که در حلقۂ جوهریانِ بصره حکایت می کرد که وقتے در بیابانے راہ گم کردہ بودم - و از زاد با من چیزے نماند دل بر ہلاک نہادم ناگاہ کیسۂ یافتم پُر از مروارید - کہ ہرگز آں ذوق و شادی فراموش نکنم کہ پنداشتم کہ گندم بریان ست و باز آں تلخی و ناامیدی چوں معلوم کردم کہ مروارید است - قطعہ

در بیابانِ خشک و ریگِ رواں ۔۔۔ تشنہ را در دہاں چہ دُر چہ صدف

مردِ بے توشہ کاوفتاد از پا ۔۔۔ در کمر بند او چہ زر چہ خزف

حکایت ۱۷ - یکے از عرب در بیاباں از غایت تشنگی میگفت

شعر

یَا لَیْتَ قَبْلَ مَنِیَّتِیْ یَوْمًا اَفُوْزُ بِمُنْیَتِیْ ۔۔۔ نَهْرٌ تَلَاطَمَ رُكْبَتِیْ فَاظَلُّ اَمْلَأُ قِرْبَتِیْ

ہمچنیں در قاعِ بسیط مسافرے راہ گم کردہ و قوت و قوتش بآخر آمدہ و

سلہ ؎ اے کاش پیش از مرگ خود روزے رسیدے بآرزوئے خود جوئے آبے را کہ موج بر موج زدہ است زانوئے مرا بود ے کہ در و پُر کردے مشک خود را ۔ ۱۲

درمی چند بر میان داشت، بسیار بگردید، راه بجایی نبرد و از بی‌توشگی هلاک شد
طایفه‌ای برسیدند، درمها را دیدند پیش رویش نهاده و بر خاک نبشته

قطعه

گر همه زر جعفری دارد		مرد بی‌توشه برنگیرد گام
در بیابان فقیر سوخته را		شلغم پخته به که نقرهٔ خام

حکایت ۱۸ - هرگز از جور زمان ننالیده بودم و از گردش آسمان
روی درهم نکشیده، مگر وقتی که پایم برهنه بود و استطاعت پای پوشی
نداشتم. بجامع کوفه درآمدم دل تنگ، یکی را دیدم که پای نداشت، شکر
نعمت حق بجا آوردم و بر بی‌کفشی صبر کردم. قطعه

مرغ بریان بچشم مردم سیر		کمتر از برگ تره بر خوان است
وانکه را دستگاه و قدرت نیست		شلغم پخته مرغ بریان است

حکایت ۱۹ - یکی از ملوک با تنی چند از خاصان در شکارگاهی
بزمستان از شهر دور افتاده، شب درآمد، از دور سرائی دیدند ویران و خانهٔ
دهقانی ساخته ویران. ملک گفت شب آنجا رویم تا زحمت سرما کمتر باشد.
یکی از وزرا گفت. لایق قدر بلند پادشاه نباشد بخانهٔ دهقانی رکیک

التجا کردن۔ ہمیں جا خیمہ بزنیم و آتش بر فروزیم دہقاں را خبر شد۔ ماحضر ترتیب کرد و پیش سلطان حاضر آورد و زمین خدمت بوسید و گفت قدرِ بلندِ سلطان بہ نزول کردن در خانۂ دہقاں نازل نشدے لیکن نخواستند تا قدرِ دہقاں بلند شود۔ ملک را سخن او مطبوع آمد۔ شبانگاہ بمنزلِ او نقل کردند۔ دہقاں خدمتِ پسندیدہ کرد و بادشاہ اش با خلعت و نعمت داد۔ شنیدم کہ قدمے چند در رکابِ سلطان میرفت و می گفت۔ قطعہ

زقدر و شوکتِ سلطاں نگشت چیزے کم ۔۔۔ زالتفات بمہماں سرائے دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقاں بآفتاب رسید ۔۔۔ کہ سایہ بر سرش انگند چوں تو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گدائے ہَوْل را حکایت کنند کہ نعمتِ وافر اندوختہ بود۔ یکے از بادشاہاں گفتش کہ می نماید کہ مالِ بیکراں داری ما را مہمے است اگر ببرخے ازاں مارا دستگیری کنی چوں ارتفاع رسید وفا کردہ شود۔ گفت اے خداوندِ روئے زمین۔ لائق قدرِ بزرگوارے نباشد دست بمال چوں من گدائے آلودہ کردن کہ جو جو بگدائی فراہم آوردہ ام۔ گفت غمے نیست کہ بتا تار میدہم ۔۔۔۔۔۔۔۔۔

شنیدم که سر از فرمانِ ملک باز زد۔ و حُجّت پیش گرفت و شوخ چشمی
نمود ملک فرمود تا مضمونِ خطاب بر جزو توبیخ از وے مستخلص کردند۔

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار — سر بہ بیحرمتی کشد ناچار
ہر کہ بر خویشتن نہ بخشاید۔ — گر نہ بخشد کسے برو شاید

حکایت ۲۱۔ بازرگانے را دیدم کہ صد و پنجاہ شتر بار داشت
و چہل بندہ خدمتگار۔ شبے در جزیرہ کیش مرا بحجرہ خویش برد و ہمہ شب نیارامید
از سخنہاے پریشان گفتن۔ کہ فلاں انبارم بترکستان است۔ و فلاں
بضاعت بہندوستاں۔ و ایں قبالۂ فلاں زمین است و فلاں مالرا
فلاں کس ضمین۔ گاہ گفتے کہ خاطرِ اسکندریہ دارم کہ ہوائیش خوش است
و باز گفتے۔ نے دریاے مغرب مشوش است سعدیا سفرے دیگر
در پیش است۔ اگر آں کردہ شود۔ بقیت عمر بگوشہ بنشینم گفتم
آں کدام سفر ست؟ گفت گوگردِ پارسی بچین خواہم بردن کہ شنیدم
قیمتِ عظیم دارد۔ و از آنجا کاسہ چینی بروم برم و دیباے رومی
بہند۔ و پولادِ ہندی بحلب و آبگینہ حلبی بیمن و بُردِ یمانی

بیار سس ازآں پس ترک سفر کنم و بُد کا نے نشینم ۔ چندا ے ازیں مالیخولیا فرو گفت کہ بیش طاقتِ گفتنش نماند ۔ گفت اے سعدی تو ہم سخنے بگو ازانہا کہ دیدی و شنیدی گفتم ۔ **نظم**

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشمِ تنگ دُنیا دار را | یا قناعت پُر کند یا خاکِ گور

حکایت ۲۲ ۔ مالدارے را شنیدم کہ بہ بخل چناں معروف بود کہ حاتم طائی بسخا ظاہر حالش بنعمتِ دُنیا آراستہ و خستِ نفس و نہاد ہمچناں متمکن تا بجائے کہ نانے را بجانے از دست ندادے و گربۂ ابو ہریرہ را بلقمہ نواختے و سگِ اصحاب کہف را استخوانے نینداختے ۔ فی الجملہ کسے خانہ او را ندیدے در کشادہ و سُفرہ او را سر کشادہ ۔

بیت

درویش بجز بوے طعامش نشنیدے | مرغ از پسِ ناں خوردنِ او ریزہ نچیدے

شنیدم کہ در دریاے مغرب راہ مصر برگرفتہ بود و خیالِ فرعونی در سر کردہ ۔ بادے مخالف گردِ کشتی برآمد و دریا در جوش آمد حتّٰی اِذَا اَدْرَکَہُ الْغَرَقُ

لہ ۔ تا آنکہ یافت او را در آب فرو رفتن ۱۲۔

بیت

باطبعِ ملولت چہ کند دل کہ نسازد   شرط ہمہ وقتے نبود لائقِ کشتی

دستِ دعا برآورد و فریاد بغیا تہ کردن گرفت۔ فَاِذَا رَکِبُوْا فِی الْفُلْکِ دَعَوُا اللّٰہَ مُخْلِصِیْنَ لَہُ الدِّیْنَ۔

بیت

دستِ تضرع چہ سود بندۂ محتاج را   وقتِ دعا بر خدا وقتِ کرم در بغل

قطعہ

از زر و سیم راحتے برساں   خویشتن ہم تمتعے برگیر

وانکہ ایں خانہ از تو خواہد ماند   خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آوردہ اند کہ در مصر اقارب درویش داشت۔ بعد از ہلاکِ او بہ بقیت مالِ او توانگر شدند و جامہاے کہنہ بمرگِ او بدریدند خز و دمیاطی ببریدند ہم دراں ہفتہ یکے را دیدم از ایشاں بر بادپائے رواں و غلامے درپیے دواں با خود گفتم۔

لہ۔ پس وقتے کہ سوار شوند در کشتی یاد کنند خدا را در حالیکہ خالص گردانندہ گردن نہادن را برائے او۔ ۱۲۔

قطعہ

وہ کہ گر مردہ باز گردیدے بمیانِ قبیلہ و پیوند
ردِّ میراث سخت تر بودے وارثاں را ز مرگِ خویشاوند

بسابقہ معرفتے کہ درمیان ما بود آستینش گرفتم و گفتم

بیت

بخورے نیکسیرتِ سرہ مرد کاں نگوں بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۲۳ - صیّادے ضعیف را ماہیئے قوی در دام اُفتاد طاقتِ ضبطِ آں نداشت۔ ماہی بروغالب آمد و دام از دستش در ربود وبرفت۔ متحیّر شد وگفت۔ **قطعہ**

شد غلامے کہ آب جو آرد آبِ جو آمد و غلام ببرد
دام ہر بار ماہی آوردے ماہی ایں بار رفت و دام ببرد

دیگر صیّاداں دریغ خوردند و ملامتش کردند کہ چنیں صیدے در دامت افتاد و نتوانستی نگاہ داشتن! گفت اے برادراں۔ چہ تواں کرد۔ مرا روزی نبود و ماہی را ہمچناں روزے ماندہ بود۔ وحکما گفتہ اند صیّاد بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد و ماہی بے اجل بر خشکی نمیرد۔

بیت

صیاد نه هر بار شکاری ببرد　　باشد که یکی روز پلنگش بدرد

حکایت ۲۴ دست و پا بریده هزار پائی را بکشت صاحبدلی برو بگذشت و گفت سبحان الله! آنکه با هزار پای که داشت چون اجلش فرا رسید از بی دست و پائی نتوانست گریخت۔

مثنوی

چو آید ز پی دشمن جان ستان　　ببندد اجل پای مرد دوان

در آن دم که دشمن پیاپی رسید　　کمان کیانی نباید کشید

حکایت ۲۵ - ابلهی را دیدم خلعتی ثمین در بر و مرکبی تازی در زیر و قصبی مصری بر سر کسی گفت سعدی! چگونه همی بینی این دیبای مُعلَّم برین حیوان لایَعلَم؟ گفتم خطی زشت است که بآب زر نوشته است۔

قطعه

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان　　مگر دراعه و دستار و نقش بیرونش

بگرد در همه اسباب ملک هستی او　　که هیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف گر متضعّف شود خیال مبند — که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر کوبند — گمان مبر که یهودی شریف خواهد شد

حکایت ۲۶ - دزدی گدائی را گفت - شرم نداری که از برای جوی سیم دست پیش هر لئیم دراز میکنی؟ گفت - بیت

دست دراز از پی یک حبه سیم — به که ببرند بدانگی و نیم

حکایت ۲۷ - مشت زنی را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان آمده بود و از حلقِ فراخ و دستِ تنگ بجان رسیده شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوتِ بازو کامی فراچنگ آرم - بیت

فضل و هنر ضایع ست تا ننمایند — عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت ای پسر! خیالِ محال از سر بدر کن و پای قناعت در دامنِ سلامت کش - که بزرگان گفته اند - دولت بکوشیدن ست چارهٔ آن کم جوشیدن ست - بیت

کس نتواند گرفت دامنِ دولت بزور — کوششِ بیفایده است وسمه برابروی کور

بیت

اگر بهر سرِ موئیت ہنر دو صد باشد ہنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چہ کند زورمند واژوں بخت بازوے بخت بہ کہ بازوے سخت

پسر گفت اے پدر! فوائد سفر بسیار است و عوائدآں بیشمار از نزہت خاطر و جرِ منافع و دیدنِ عجائب و شنیدن غرائب و تفرج بلدان و مجاورت خلاں و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکتسب و معرفتِ یاراں و تجربت روزگاراں چناں کہ سالکانِ طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکانِ خانہ در گروی ہرگز اے خام۔ آدمی نشوی

برو اندر جہاں تفرج کُن پیش ازاں روز کز جہاں بروی

پدر گفت اے پسر! منافع سفر بریں نمط کہ گفتی۔ بسیار ست لیکن مسلّم پنج طائفہ راست نخستیں بازرگانے کہ با وجود نعمت و مکنت و غلاماں و شاگردانِ چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیمِ دنیا متمتع شود۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست — هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مرادِ جهان نیست دسترس — در زاد و بوم خویش غریبست و ناشناخت

دوم عالمے کہ بمنطقِ شیریں و کلام نمکیں و قوتِ فصاحت و مایۂ بلاغت هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند۔ و هر جا که نشیند اکرام کنند۔ قطعه

وجودِ مردمِ دانا مثالِ زر و طلاست — که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زادهٔ نادان بشهروا ماند — که در دیارِ غریبش بهیچ نستانند

سوم۔ خوش آوازے که به حنجرهٔ داؤدی آب از جریان و مرغ از طیران بازدارد پس بوسیلتِ این فضیلت دلِ مردمان صید کند و اربابِ معنی بمنادمتِ او رغبت نمایند . . . .

چهارم۔ پیشه ورے که بسعی بازو کفافے حاصل کند۔ تا آبِ رویش از بهرِ نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند۔ قطعه

گر بغریبی رود از شهرِ خویش — سختی و محنت نبرد پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت — گرسنه خسپد ملکِ نیم روز

چنیں صفتها که بیان کردم در سفر موجبِ جمعیتِ خاطر و داعیهٔ طیبِ عیش

هر آنکه ازین جمله بے بهره است. بخیالِ باطل درجهان برود دیگر کسش نام ونشان نبرد ونشنود. قطعه

هر آنکه گردشِ گیتی بکینِ او برخاست ‌‌ ‌‌ بغیرِ مصلحتش رهبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیان نخواهد دید ‌‌ ‌‌ قضا همی بردش تا بسوے دانه ودام

پسر گفت اے پدر! قولِ حکما راچگونه مخالفت کنم که گفته اند رزق اگرچه مقسوم ست اما باسبابِ حصولِ آن تعلق شرط ست. و بلا. اگرچه مقدور است از ابوابِ دخولِ آن حذر واجب. قطعه

رزق هرچند بیگمان برسد ‌‌ ‌‌ شرطِ عقل ست جستن از درها
گرچه کس بے اجل نخواهد مرد ‌‌ ‌‌ تو مرو در دهانِ اژدرها

درین صورت که منم با پیلِ دمان بزنم وباشیرِ ژیان پنجه درافگنم پس مصلحت آنست که سفر کنم که ازین بیش طاقتِ بے نوائی نمی آرم.

قطعه

چوں مرد برفتاد زجاے ومقامِ خویش ‌‌ ‌‌ دیگر چه غم خورد همه آفاق جاے اوست
هر شب توانگرے بسرائے همی رود ‌‌ ‌‌ درویش هر کجا که شب آمد سراے اوست
مرد خدا بمشرق ومغرب غریب نیست ‌‌ ‌‌ هر جا که میرود همه ملکِ خداے اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت خواست و روان شد و با خویشتن همی گفت

بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام — بجایی رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبی که سنگ از صلابتش بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ همی رفت.

بیت

سهمگین آبی که مرغابی در او ایمن نبود — کمترین موج آسیا سنگ از کنارش در ربود

گروهی مردمان را دید هر یک بقراضهٔ در معبر نشسته. جوان را دست عطا بسته بود زبان ثنا بر گشود. چندانکه زاری کردند یاری نکردند. ملاح بیمروت از وی بخنده برگردید و گفت. بیت.

بی زر نتوانی که کنی بر کس زور — گر زر داری بزور محتاج نه

فرد

زر نداری نتوان رفت بزور از دریا — زور ده مرده چه باشد زر یک مرده بیار

جوان را دل از طعنهٔ ملاح بهم برآمد خواست تا ازو انتقام کشد. کشتی رفته بود آواز داد که اگر بدین جامه که پوشیده ام قناعت کنی دریغ نیست. ملاح طمع در جامه کرد و کشتی باز گردانید. بیت.

بدوزد شره دیدهٔ هوشمند　　درآرد طمع مرغ و ماهی به بند

چندانکه دستِ جوان بریش و گریبانِ ملاح رسید و او را بخود درکشید و بیمحابا فروکوفت۔ یارانش از کشتی بدرآمدند که پشتی کنند۔ درشتی دیدند پشت بگردانیدند۔ جز این چاره ندانستند که بمصالحت گرایند و باجرت مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار　　که سهلی ببندد درِ کارزار
لطافت کن آنجا که بینی ستیز　　نبرّد قزِ نرم را تیغ تیز
بشیرین زبانی و لطف و خوشی　　توانی که پیلے بموئے کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند و بوسه چند بنفاق بر سر و چشمش دادند و بکشتی درآوردند و روان شدند۔ تا برسیدند بستونے که از عمارتِ یونان درآب ایستاده بود۔ ملاح گفت کشتی را خللے ست۔ یکے از شما که زورآور تر باشد بدین ستون برود و خرطوم کشتی بگیرد تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرورِ دلاوری که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قولِ حکما را کار نبست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی۔ اگر در عقب آں صد راحت رسانی از پاداشِ آں یک رنج ایمن مباش که پیکان اگرچه

از جراحت بدر آید آزار آں در دل بماند۔ بیت

چہ خوش گفت یکتاش با غیلتاش ‏ ‏ ‏ ‏ چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعہ

مشو ایمن کہ تنگدل گردی ‏ ‏ ‏ ‏ چوں ز دستت دلے بتنگ آید

سنگ بر بارۂ حصار مزن ‏ ‏ ‏ ‏ کہ بود کز حصار سنگ آید

چندانکہ مقود کشتی بر ساعد پیچید و بر بالائے ستون رفت۔ ملاح زمام از کفش درگسلانید و کشتی براند۔ بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید۔ روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت بعد از شبان روزے دگر بر کنار افتاد۔ از حیاتش رمقے ماندہ بود۔ برگ درختاں خوردن گرفت و بیخ گیاہاں بر آوردن۔ تا اندک مایہ قوت یافت سر در بیاباں نہاد و ہمی رفت تا از تشنگی بے طاقت شد بسر چاہے رسید قومے براو گرد آمدہ بودند و شربتِ آبے بہ پشیزے ہمی آشامیدند۔ جواں را چیزے نبود چندانکہ طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند۔ دست تعدی دراز کرد میسر نشد ستنے چند را فرو کوفت مرداں غلبہ کردند و بیمحابا بزدند مجروح شد۔

قطعه

پشه چو پر شد بزند پیل را — با همه مردی و صلابت که اوست
مورچگان را چو بود اتفاق — شیر ژیان را بدرانند پوست

بحکم ضرورت در پی کاروان افتاد و برفت. شبانگاه برسیدند بمقامی
که از دزدان پرخطر بود. کاروانیان را بیم لرزه بر اندام افتاده و دل بر
هلاک نهاده گشت. اندیشه مدارید که درین میان یکی منم که تنها پنجاه مرد را
جواب دهم. و دیگر جوانان هم یاری کنند. کاروانیان را بلاف او
دل قوی گشت و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب
دانستند. جوان را آتش معده بالا گرفته بود و عنان طاقت از دست رفته
لقمهٔ چند از سر اشتها تناول کرد و دمی چند آب در پی آن آشامید
تا دیو درونش بیارامید و بخوابش در ربود و بخفت. پیر مردی جهاندیده
در کاروان بود. گفت ای یاران من ازین بدرقهٔ شما اندیشناکم
بیش از آن که از دزدان. چنانکه حکایت کنند که اعرابی را درمی چند
گرد آمده بود. شب از تشویش دزدان تنها در خانه خوابش نمی برد.
یکی از دوستان پیش خود خواند تا وحشت تنهائی با دیدار او

متصرف کند شبی چند در صحبت او بود چندانکه بر درهمالیش وقوف یافت

بتمامی ببرد و سفر کرد. بامدادان بدیدندش عریان و گریان کسی گفتش

حال چیست مگر آن درهمهاسے ترا دزد برد گفت لا والله بدرقه برد

هرگز ایمن ز مار ننشستم | تا بدانستم آنچه خصلت اوست

زخم دندان دشمنی بتر است | که نماید بچشم مردم دوست

یاران چه دانستند کاین هم از جمله دزدان بود و بعیاری در میان ما تعبیه

شده تا بهنگام فرصت یاران را خبر کند مصلحت آن می بینیم که

او را خفته بگذاریم و رخت برداریم. کاروانیان را تدبیر پیر استوار آمد

و مهابتی از مشت زن در دل گرفتند. رخت برداشتند و جوان را

خفته بگذاشتند. آنگه خبر یافت که آفتاب بر کتفش تافت سر برآورد و

کاروان را ندید. بیچاره بسی بگردید و راه بجائے نبرد. تشنه و گرسنه

بے نوا روی بر خاک و دل بر هلاک نهاده می گفت. بیت

مَن ذا یُحَدِّثُنی وَ زُمَّ العِیسُ | مَا لِلغَرِیبِ سِوَی الغَرِیبِ اَنِیسُ

له - کیست که سخن گوید با من و زائل کند وحشت تنهائی را و تحقیق گذشتند شتران سفیدمو.

و نیست مسافر را یارے سواے مسافر ۱۲

بیت

درشتی کند با غریبان کسی — که نابوده باشد بغربت بسی

مسکین در این سخن بود که پسرِ پادشاہے بصید از لشکریان دور اُفتاده و
بر بالاے سرش ایستاده همی شنید و در هیاتش همی نگریست۔ دید
صورتِ ظاهرش پاکیزه و سیرتِ حالش پریشان۔ پرسید که از کجائی
و بدین جایگه چگونه افتادی؟ برخے از آنچه بر سرِ او رفته بود اعادت
کرد۔ ملک زاده را بر حالتِ تباهِ او رحمت آمد خلعت و نعمت داد۔ و
معتمدے با وے فرستاد تا بشهرِ خویش باز آمد۔ پدر بدیدنِ او شادمانی
کرد۔ و بر سلامتِ حالش شکر گذارد۔ شبانگه از آنچه بر سرِ او گذشته بود۔
از حالتِ کشتی و جورِ ملاح و جفاے روستائیان بر سرِ چاه و غدر
کاروانیان و او با پدر گفت۔ پدر گفت اے پسر نگفتمت بهنگامِ رفتن
که تهیدستان را دستِ دلیری بسته است و پنجهٔ شیری شکسته

بیت

چه خوش گفت آن تهیدستِ سلحشور — جوے زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت اے پدر تا رنج نبری گنج بر نداری و تا جان در خطر ننهی بر

دشمن ظفر نیابی۔ و تا دانہ بر نیفشانی خرمن بر نگیری نہ بینی کہ باندک
رنجے کہ بردم چہ راحت حاصل کردم؟ و بہ نیشے کہ خوردم چہ مایہ عسل
بدست آوردم؟

بیت

گرچہ بیروں ز رزق نتواں خورد   در طلب کاہلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشہ کند کام نہنگ   ہرگز نکند دُرِّ گرانمایہ بچنگ

آسیا سنگ زیریں متحرک نیست۔ لاجرم تحمل بارِ گراں ہمی کند۔ قطعہ

چہ خورد شیرِ شرزہ در بُنِ غار؟   بازِ اُفتادہ را چہ قوت بود
گر تو در خانہ صید خواہی کرد   دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت اے پسر! دریں نوبت ترا افلاک یاوری کرد و اقبال رہبری
تا گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو
بخشود و کسرِ حالت را بتفقدے جبر کرد و چنیں اتفاق نادر افتد و بر نادر
حکم نتواں کرد۔ زنہار تا گرد ایں دام نگردی۔ بیت

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد   باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

چنانکہ یکے از ملوک پارس۔ حرسہا اللہ تعالیٰ نگینے گرانمایہ در انگشتری داشت

بارے بحکم تفرج با تنے چند از خاصان بمصلاے شیراز بیرون رفت فرمود تا انگشتری را بر گنبد عضد نصب کردند تا هر کہ تیر از حلقۂ انگشتری بگذراند۔ خاتم وے را باشد۔ اتفاقاً چہار صد حکم انداز در خدمت او بودند۔ بینداختند جملہ خطا کردند۔ مگر کودکے کہ بر بام رباطے ببازیچہ تیر از ہر طرف ہمی انداخت باد صبا تیر او را از حلقۂ انگشتری گذرانید خلعت و نعمت یافت و خاتم بوے ارزانی داشتند آوردہ اند کہ پسر تیر و کمان را بسوخت گفتندش چرا چنین کردی گفت تا رونق نخستین بر جاے باند۔ قطعہ

گہ بود کز حکیم روشن راے | بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے ناداں | بغلط بر ہدف زند تیرے

حکایت ۲۸۔ درویشے را شنیدم کہ در غارے نشستہ بود و در بر روے جہاں بستہ وملوک و سلاطین را در چشم او شوکت نماندہ

قطعہ

ہر کہ بر خود در سوال کشاد | تا بمیرد نیاز مند بود
آز بگذار و پادشاہی کن | گردن بے طمع بلند بود

یکی از ملوک آن طرف اشارت کرد که توقع بکرم اخلاق بزرگان چنانست
که به نان و نمک با ما موافقت کنند. شیخ رضا داد بحکم آنکه اجابت دعوت
سنت است. دیگر روز ملک بعذر قدومش رفت. عابد برخاست و
ملک را در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت. چون ملک رفت یکی از
اصحاب پرسید که چندین ملاطفه که تو امروز با پادشاه کردی. خلاف
عادت بود. گفت نشنیده که گفته اند.

بیت

هر که را بر سماط بنشستی واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی نشنود آواز دف و چنگ و نی
دیده شکیبد ز تماشای باغ بی گل و نسرین بسر آرد دماغ
گر نبود بالش آگنده پر خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکم بی هنر پیچ پیچ صبر ندارد که بسازد بهیچ

باب ہفتم

در تاثیرِ تربیت

حکایت ۱۔ یکے را از وزرا پسرے کودن بود پیش دانشمندے فرستاد کہ مرایں را تربیتے کن مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیم کرد مؤثر نبود پیش پدرش کسے فرستاد۔ کہ ایں پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانہ کرد۔

قطعہ

چوں بود اصلِ گوہرے قابل ۔ تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد ۔ آہنے را کہ بدگہر باشد
سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے ۔ چونکہ تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲۔ حکیمے پسراں را پند ہمی داد کہ اے جانانِ پدر ہنر آموزید کہ ملک و دولتِ دنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در سفر محلِ خطر باشد کہ دزد بہ یکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمۂ

زاینده است۔ و دولت پاینده۔ اگر ہنرمند از دولت بیفتد۔ غم نباشد
کہ ہنر در نفس خود دولت است ہر کجا رود قدر بیند و صدر نشیند و بے ہنر
لقمہ چیند و سختی بیند۔

بیت

وقتے افتاد فتنہ در شام ہر کس از گوشہ فرا رفتند
روستازادگانِ دانشمند بوزیریِ پادشہ رفتند
پسرانِ وزیرِ ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراثِ پدر خواہی علمِ پدر آموز کیں مالِ پدر خرج تواں کرد بدہ روز

حکایت ۳۔ یکے از فضلاے عصر تعلیم ملک زادہ ہمی کرد ضرب
بیحابا زدے و زجر بیقیاس کردے بارے پسر از بے طاقتی شکایت
پیشِ پدر آورد و جامہ از تنِ دردمند برداشت۔ پدر را دل بہم بر آمد
استاد را بخواند و گفت پسرانِ احاد را چنیں جفا و توبیخ روا
نداری کہ فرزند مرا سبب چیست۔ گفت سبب آں کہ سخن اندیشیدہ
گفتن و حرکت پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید۔

و پادشاہاں را علی الخصوص بموجب آں کہ از دست و زبان ایشاں ہر چہ رود۔ ہر آئینہ بافواہ بگویند۔ و قول و فعلِ عوام الناس[۱] چنداں اعتبار نباشد۔

قطعہ

اگر صد ناپسند آید ز درویش | رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطاں | ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد معلمِ پادشاہ زادہ را در تہذیبِ اخلاقِ خداوند زادگاں "اَنْبَتَهُمُ اللّٰهُ نَبَاتاً حَسَناً" اجتہاد ازاں بیشتر کردن کہ در حقِّ عوام۔

قطعہ

ہر کہ در خردیش ادب نکنی | در بزرگی فلاح از و برخاست
چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ | نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جوابِ او موافق آمد خلعت و نعمت بخشید و پایۂ منصبِ او بلند گردانید۔

حکایت ۲۸ معلمِ کتابی را دیدم در دیارِ مغرب۔ ترش روے و تلخ گفتار۔ بدخوے و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیشِ مسلمانا

ل۵ ۔ بالیدگی دہد خدا ایشاں را بالیدگی نیک ۔ ۱۲

بہ بدنِ او تبہ گشتے۔ و خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیہ کردے جمعے از پسران و دختران بدستِ جفائے او گرفتار نہ زہرۂ خندہ نہ یارائے گفتار گاہ یکے را تپانچہ زدے وگاہ دیگرے را در شکنجہ نہادے۔ القصہ شنیدم کہ از سختی و درشتی او رنجیدند۔ و بزدند و براندند بعد ازآنکہ مکتب وے را بصلحے دادند۔ پارسائے سلیم و نیکمردے حلیم کہ جز بحکم ضرورت سخن نگفتے و موجب آزارِ کس بر زبانِ او نرفتے کودکاں را ہیبتِ استادِ نخستین از سر بدر رفت معلمِ دومی را باخلاقِ ملکی دیدند۔ دیو صفت یک یک برہیدند و باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم گرفتند۔ ہمچناں اغلب اوقات ببازیچہ فراہم نشستندے و لوحِ درست ناکردہ بشکستندے و بر سرِ ہم در شکستندے۔ بیت

اُستادِ معلم چو بود کم آزار　　خرسک بازند کودکاں بازار

بعد از دو ہفتہ بر درِ آں مکتب گذر کردم معلمِ اول را دیدم دل خوش کردہ بودند و بمقامِ خویش باز آوردہ ازیں بے انصافی برنجیدم و لا حول گفتم کہ دیگر بار ابلیس را معلمِ ملائکہ چرا کردند؟ پیرمردے ظریف جہاندیدہ بشنید۔ بخندید و گفت۔

مثنوی

بادشاہے پسر بمکتب داد ‎ ‎ لوحِ سیمینش در کنار نہاد

بر سرِ لوحِ او نبشتہ بزر ‎ ‎ جورِ استاد بہ ز مہرِ پدر

حکایت ۵ - پارسازادۂ را نعمتِ بیکراں از ترکۂ عمّ بدست اُفتاد

زشتی ہا آغاز کرد و مُبذّری پیش گرفت فی الجملہ نماند از سائرِ معاصی و منکرے کہ نکرد و مسکرے کہ نخورد بارے بنصیحتش گفتم اے فرزند دخل آبِ روان ست و عیش آسیائے گرداں یعنی خرج فراواں کردن مسلّم کسے را باشد کہ دخل معیّن دارد - **قطعہ**

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن ‎ ‎ کہ می گویند ملّاحاں سرودے

اگر باراں بکوہستاں نبارد ‎ ‎ بسالے دجلہ گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لہو لعب بگذار کہ چوں نعمتِ سپری شود سختی بری و پشیمانی خوری پسر از لذّتِ نائے و نوش ایں سخن در گوش نیاورد و بر قولِ من اعتراض کرد کہ راحتِ عاجل بمحنتِ آجل منغّص کردن خلافِ رائے خردمنداں ست - مثنوی

خداوندانِ کام و نیکبختی ‎ ‎ چرا سختی کشند از بیم سختی ؟

برو شادی کن اے یارِ دل افروز
غمِ فردا نشاید خورد امروز

فکیف مرا کہ در صدرِ مروّت نشستہ ام و عقدِ فتوّت بستہ و ذکرِ انعام در افواہِ عوام افتادہ۔

مثنوی

ہر کہ علم شد بسخا و کرم
بند نشاید کہ نہد بر درم

نامِ نکوئی چو برون شد ز کوے
در نتوانی کہ ببندی بروے

دیدمش کہ نصیحت نمی پذیرد و دمِ گرمِ من در آہنِ سردِ او اثر نمی کند ترکِ مناصحت گرفتم و روے از مصاحبتِ او بگردانیدم و قولِ حکما را کار بستم کہ گفتہ اند۔ بَلِّغْ مَا عَلَيْكَ فَاِنْ لَّمْ يَقْبَلُوْا فَمَا عَلَيْكَ

قطعہ

گرچہ دانی کہ نشنوند بگوے
ہرچہ دانی تو از نصیحت و پند

زود باشد کہ خیرہ سر بینی
بدو پا اوفتادہ اندر بند

دست بر دست می زند کہ دریغ
نشنیدم حدیثِ دانشمند

تا پس از مدتے آنچہ از نکبتِ حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم پارہ پارہ می دوخت و لقمہ لقمہ می اندوخت۔ دلم از ضعفِ حالش بہم آمد۔ مروّت ندیدم در چنیں حالے ریشِ درویش را بملامت خراشیدن

---

۵ برساں بمردم آنچہ در ذمہ تست پس اگر نہ پذیرند تاوانے بر تو نیست۔ ۱۲

وتمک پاشیدن۔ باخود گفتم۔ مثنوی

حریف سفلہ در پایانِ مستی ۔ داندیشہ زر و تنگدستی

درخت اندر بہاراں برفشاند ۔ زمستاں لاجرم بےبرگ ماند

حکایت ۱۰۔ بادشاہے پسرے را بادیبے داد وگفت ایں فرزند تست تربیتش ہمچناں کن کہ یکے از فرزندان خویش گفت۔ فرمانبردار سالے چند درپئے او رنج بردو سعی کرد بجائے نہ رسید و پسران ادیب در فضل و بلاغت منتہی شدند۔ ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود کہ وعدہ خلاف کردی وشرطِ وفابجا نیاوردی۔ گفت بررائے عالم آرائے خداوندروے زمین پوشیدہ نماندکہ تربیت یکسانست ولیکن طبائع مختلف۔ قطعہ

گرچہ سیم وزر زسنگ آید ہمی ۔ در ہمہ سنگے نباشد زر و سیم

برہمہ عالم ہمی تابد سہیل ۔ جائے انباں میکند جائے ادیم

حکایت ۱۱ ۔ یکے را شنیدم از پیرانِ مربی کہ مریدے را گفت اے پسر! چندانکہ تعلقِ آدمی زاد بروزیست۔ اگر بروزی دہ بودے بمقام از ملائکہ درگذشتے۔

حکایت ۸ - اعرابی را دیدم که پسر را می گفت - یا بُنَیَّ اِنَّکَ مَسئُولٌ یَومَ القِیَامَةِ مَاذَا اکتَسَبتَ وَلَا یُقَالُ بِمَن انتَسَبتَ - یعنی اے پسر ترا پرسند روز قیامت که هنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست

قطعه

جامۂ کعبه را که می بوسند — او نه از کرم پیله نامی شد

با عزیزے نشست روزے چند — لاجرم همچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معهود نیست چنانکه سائر حیوانات را بلکه احشائے مادر بخورند پس شکمش بدرند و راه صحرا گیرند آں پوستها که در خانۂ کژدم بینند اثر آن ست بارے این نکته پیش بزرگے همی گفتم گفت دل من بر صدق این سخن گواهی می دهد و جز چنین نتواند بود - چون در حالت خردی با مادر چنان معامله کرده اند - لاجرم در بزرگی نامقبول و نامحبوب اند - قطعه

پسرے را پدر نصیحت کرد — کاے جوانمرد یاد گیر این پند

هر که با اهل خود وفا نکند — نشود دوست روے و دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستاں بدر نمی آئی؟ گفت بتابستانم

چه حرمت ست که بزمستان نیز بیرون آییم۔

حکایت ۱۰۔ زن درویشے حامله بود۔ مدتِ حمل او بسر آمد

درویش را همه عمر فرزند نیامده بود۔ گفت اگر خدائے تعالیٰ مرا پسرے

بخشد جز ایں خرقه که در بر دارم هر چه در ملکِ من ست ایثارِ درویشاں

کنم۔ اتفاقاً پسر آورد۔ درویش شادمانی کرد و سفرهٔ یاراں بموجب شرط

بنهاد۔ پس از چند سال که از سفرِ شام باز آمدم۔ بمحلتِ آں دوست بگذشتم

واز چگونگیِ حالش پرسیدم۔ گفتند بزندانِ شحنه درست۔ گفتم سبب چیست

گفتند۔ پسرش خمر خورده است و عربده کرده و خونِ کسے ریخته و

از شهر گریخته۔ پدر را بعلتِ آں سلسله در نا ے ست و بند بر پائے

گفتم ایں بلا را او بحاجت از خدا خواسته است۔ قطعه

زناں باردار اے مردِ هشیار اگر وقتِ ولادت مار زایند

ازاں بهتر بنزدیکِ خردمند که فرزندانِ ناهموار زایند

حکایت ۱۱۔ سالے نزاعے میانِ پیادگانِ حجاج افتاده بود

و داعی هم دراں سفر پیاده بود از بے انصافی در سر و روے یکدگر

افتادیم و داد فسوق و جدال بدادیم کجاوه نشینے را شنیدم که با عدیل

خود می گفت ـ بوالعجب کارے کہ پیادگانِ عاج چوں عرصہ شطرنج بسر می برند
فرزین میشوند ـ یعنی بہتر ازاں می گردند کہ بودند و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بردند
و بتر شدند۔

قطعہ

از من بگوے حاجیِ مردم گزائے را | کو پوستینِ خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شترست از برائے آنکہ | بیچارہ خار میخورد و بار می برد

حکایت ۱۲ ـ مردے را چشم درد خاست پیش بیطارے رفت
کہ دوا کن ـ بیطار از آنچہ در چشم چہارپایاں می کرد در دیدۂ او کشید کور شد
حکومت پیش داور بردند ـ گفت برو ہیچ تاوان نیست اگر ایں خر نبودے
پیش بیطار نرفتے ـ مقصود ازیں سخن آن ست تا بدانی کہ ہر کہ ناآزمودہ
را کارِ بزرگ می فرماید ـ ندامت برد و بنزدیکِ خردمنداں
بخفتِ عقل منسوب گردد ـ قطعہ

ندہد ہوشمندِ روشن رائے | بفرومایہ کارہائے خطیر
بوریا باف ـ گرچہ بافندہ ست | نبرندش بکارگاہِ حریر

حکایت ۱۳ ـ یکے از بزرگان ائمہ را پسرے وفات یافت
پرسیدندش کہ بر صندوق گورش چہ نویسیم ـ گفت آیاتِ کتابِ مجید

از درشت و شرف نفس از آن است که روا باشد بر جنب جای پای اوشتن را پروردگار سی سود دارد. و خلائق بر او گذرند و سگان بر او شاشند و اگر بضرورت چیزی همی نویسند - این دو بیت کفایت است قطعه

ای که هر گه سبزه در بستان بدمیدی چه خوش شدی دل من
بگذر ای دوست تا به وقت بهار سبزه بینی دمیده از گل من

حکایت ۱۴ - پارسایی بر یکی از خداوندان نعمت گذر کرد که بنده را دست و پای بسته بود و عقوبت همی کرد. گفت ای پسر همچو تو مخلوقی را خدای عز و جل اسیر حکم تو گردانیده است و ترا بر وی فضیلت داده. شکر نعمت باری تعالی بجای آر. و چندین جفا بر وی روا مدار که فردا به از تو باشد. و شرمساری بری - مثنوی

بر بنده مگیر خشم بسیار جورش مکن و دلش میازار
او را تو به ده درم خریدی آخر نه بقدرت آفریدی
این حکم و غرور و خشم تا چند هست از تو بزرگتر خداوند
ای خواجه ارسلان و آغوش فرماندهٔ خود مکن فراموش

در خبر است از خواجهٔ عالم و سرور بنی آدم صلی الله علیه و سلم که گفت

بزرگترین حسرتے در روزِ قیامت آن بود که بندهٔ صالح را به بهشت برند
و خداوند فاسق را بدوزخ۔ قطعه

بر غلامے که طوعِ خدمتِ تست — خشم بے حد مران و طیره مگیر
که فضیحت بود بروزِ شمار — بنده آزاد و خواجه در زنجیر

حکایت ۱۵ - سالے از بلخ با شامیانم سفر بود و راه از دزدان
پُرخطر۔ جوانے ببدرقه همراهِ ما شد نیزه باز و چرخ انداز سلحشور بیش زور
که ده مردِ توانا کمانِ او را زه نکردندے و زورآورانِ روے زمین پشتِ
او بر زمین نیاوردندے ولیکن متنعّم بود و سایه پرورده نه جهاں دیده
و سفر کرده رعدِ کوسِ دلاوران بگوشِ او نرسیده و برقِ شمشیرِ سواران
بچشم ندیده۔ **بیت**

نیفتاده در دستِ دشمن اسیر — بگردش نباریده بارانِ تیر

اتفاقاً من و آن جوان هر دو در پے هم دوان هر دیوارِ قدیمش که
پیش آمدے بقوتِ بازو بیفگندے و هر درختِ عظیم که دیدے بزورِ
پنجه برکندے۔ و تفاخر کنان گفتے۔ **بیت**

پیل کو تا کتف و بازوے گردان بیند — شیر کو تا کف و سرپنجهٔ مردان بیند

ما درین حالت که دو هندو از پس سنگی سر برآوردند و قصد قتال ما کردند بدست یکی چوبی و در بغل دیگری کلوخ کوبی جوان را گفتم- اکنون چه پائی-

بیت

بیار آنچه داری ز مردی و زور　　که دشمن بپای خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دست جوان افتاده و لرزه بر استخوان- بیت

نه هر که موی شگافد ز تیر جوشن خای　　بروز حملهٔ جنگ آوران بدارد پای

چاره جز این ندیدم که رخت و سلاح و جامه رها کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم-

بکارهای گران مرد کاردیده فرست　　که شیر شرزه درآرد بزیر خم کمند

جوان اگرچه قوی یال و پیلتن باشد　　بجنگ دشمنش از هول بگسلد پیوند

نبرد پیش مصاف آزموده معلوم است　　چنانکه مسئلهٔ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۴- توانگرزاده را دیدم- بر سر گور پدر نشسته بود و با درویش بچهٔ مناظره در پیوسته که صندوق تربت پدرم سنگین است و کتابه رنگین و فرش رخام انداخته و خشت فیروزه بکار برده بگور پدرت چه ماند خشتی دو فراهم آورده و مشتی خاک بر آن پاشیده- درویش پسر بشنید و گفت

تا پدرت از زیرِ آں سنگِ گراں بر خود بجنبد پدرم بہ بہشت رسیدہ باشد

بیت

خرکہ بروے نہند کمتر بار	برہ آسودہ تر کند رفتار

و در خبر است کہ مَوْتُ الْفُقَرَاءِ رَاحَةٌ[1] درویش چیزے ندارد کہ بحسرت بگذارد

قطعہ

مردِ درویش کہ بارِ ستمِ فاقہ کشید	بدرِ مرگ ہمانا کہ سبکبار آید
وانکہ در دولت و در نعمت و آسانی زیست	مُردنش زیں ہمہ شک نیست کہ دشوار آید
بہمہ حال اسیرے کہ ز بندی بِرَہَد	خوشتر از حال امیرے کہ گرفتار آید

حکایت ۲۲ - بزرگے را پرسیدم از معنی ایں حدیث

أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ[2] گفت بحکمِ آنکہ ہر آں دشمن کہ با وے احسان کنی دوست گردد مگر نفس را کہ چندانکہ مدارا بیش کنی مخالفت زیادہ کند

قطعہ

فرشتہ خوے شود آدمی بکم خوردن	وگر خورد چو بہائم بیوفتد چو جماد

---

[1] - مرگِ درویشاں آسایشِ است - ۱۲

[2] - سخت تریں دشمنِ تو نفس تست کہ میانِ دو پہلوے تست - ۱۲

مراد هر که برآری مطیع امر تو گشت خلاف نفس که گردن کشد چو یافت مراد

مناظرهٔ سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی

حکایت ۱۸ - یکے را دیدم در صورت درویشان نه بر سیرت ایشان در محفلے نشسته و شنعتے در پیوسته و دفتر شکایت باز کرده و مذمت توانگران آغاز نهاده و سخن بدینجا رسانیده که درویشان را دست قدرت بسته است و توانگران را پاے ارادت شکسته ـ بیت

کریمان را بدست اندر درم نیست خداوندان نعمت را کرم نیست

مرا که پروردهٔ نعمت بزرگانم ـ این سخن سخت آمد ـ گفتم اے یار توانگران دخل مسکینانند و ذخیرهٔ گوشه نشینان و مقصد زائران و کهف مسافران و متحمل بار گران از بهر راحت دیگران دست بطعام آنگه برند که متعلقان و زیردستان بخورند و فضلهٔ مکارم ایشان بارامل و ایتام و پیران و اقارب و جیران برسد نظم

توانگران را وقف است و نذر و مهمانی زکوٰة و فطره و اعتاق و هدی و قربانی
تو کے بدولت ایشان رسی که نتوانی جزایں دو رکعت و آنهم بصد پریشانی

اگر قدرتِ جود است و اگر قوتِ سجود توانگراں را بہتر میسّر شود کہ مالِ مزکّیٰ دارند و جامۂ پاک و عرضِ مصون و دلِ فارغ و قوتِ طاعت در لقمۂ لطیف است و صحتِ عبادت در کسوتِ نظیف پیداست کہ از معدۂ خالی چہ قوت آید و از دستِ تہی چہ مروت زاید و از پاے بستہ چہ سیر آید و از دستِ گرسنہ چہ خیر۔ قطعہ

شب پراگندہ خسپد آں کہ پدید ... نبود وجہ بامدادانش
مور گرد آورد بہ تابستاں ... تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقہ نپیوندد و جمعیت با تنگدستی صورت نبندد یکے تحریمۂ عشا بستہ و دیگرے منتظرِ عشا نشستہ ایں بداں کے ماند۔ بیت

خداوندِ مکنت بحق مشتغل ... پراگندہ روزی پراگندہ دل

پس عبادتِ ایناں بقبول اولیٰ تر کہ جمعند و حاضر نہ پریشان و پراگندہ خاطر اسبابِ معیشت ساختہ با ورادِ عبادت پرداختہ عرب گوید۔ [١] اَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُکِبِّ وَجِوَارِ مَنْ لَا یُحِبُّ ٭ و در خبر است [٢] اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْہِ فِی الدَّارَیْنِ گفت آں نشنیدہ کہ ف[illegible]

---

[١] پناہ می برم بخدا از فقر بر رو اندازندہ و از ہمسائگی دوستے کہ محبت نکند ۔ ۱۲

[٢] ۔ فقر اضطراری و گدائی روسیاہی است در ہر دو جہاں ۔ ۱۲

خواجۂ عالم[۱] (علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التحیات) "الفقر فخری" گفته

خاموش کہ اشارتِ خواجۂ عالم (علیہ السلام) بفقر طائفہ ایست کہ مردِ میدانِ

رضا اند و تسلیمِ تیرِ قضا، نہ اینان کہ خرقۂ ابرار پوشند و لقمۂ ادرار نوشند۔

رباعی

اے طبلِ بلند بانگ در باطن ہیچ — بے توشہ چہ تدبیر کنی وقتِ بسیچ

روے طمع از خلق بپیچ ار مردی — تسبیح ہزار دانہ بر دست مپیچ

درویش بے معرفت نیارامد تا فقرش بکفر بینجامد۔ "کادَ الفقرُ اَن یکونَ کُفرًا"[۲]۔ نشاید جز بوجودِ نعمت برہنہ را پوشیدن یا در استخلاص گرفتار کوشیدن۔ و ابنائے جنس مارا بمراتبِ ایشان کہ رساند و ید علیا بہ ید سفلی چہ ماند۔ نبینی کہ حق جل و علا در محکمِ تنزیل از نعیمِ اہلِ بہشت خبر میدہد کہ "اُولٰئکَ لَہُم رِزقٌ مَعلُوم"[۳]۔ تا بدانی کہ مشغولِ کفاف از دولتِ عفاف محروم ست و ملکِ فراغت

---

[۱] فرمود سردارِ جہاں بر او بزرگترین درود و کامل ترین سلام کہ درویشی نازش منست ۱۲

[۲] نزدیک است کہ درویشی بکفر انجامد ۱۲

[۳] مر ایشان راست روزیِ معین و معلوم ۱۲

دیده برنگین رزق مقسوم

بیت

تشنگاں را نماید اندر خواب   همه عالم بچشم چشمهٔ آب

حالے که من این بگفتم عنان طاقت درویش از دست تحمل برفت
و تیغِ زبان برکشید و اسپِ فصاحت در میدانِ وقاحت جهانید و برمن
دوانید و گفت چنداں مبالغه در وصفِ ایشاں بکردی و سخنهاے پریشاں
بگفتی که وهم تصور کند که تریاق اند یا کلیدِ خانهٔ ارزاق مشتے متکبر مغرور
معجب نفور مشتغلِ مال و نعمت و مفتتنِ جاه و ثروت سخن نگویند الا بسفاهت
و نظر نکنند الا بکراهت علما را بگدائی منسوب کنند و فقرا را
به بے سرو پائی طعنه زنند. بعزت مالے که دارند و غیرت جاهے
که پندارند. برتر از همه نشینند و خود را بهتر از همه شناسند. نه آں در
سر دارند که سر بکسے فرود آرند. بے خبر از قولِ حکما که گفته اند. هر که بطاعت
از دیگراں کم ست و بنعمت بیش بصورت توانگر ست و بمعنی درویش.
گفتم مذمتِ ایشاں روا مدار که خداوندانِ کرم اند گفت غلط گفتی که
بندگانِ درم چه فائده که چوں ابرِ آذر اند و بر کس نمی بارند و چشمهٔ
آفتاب اند و برکس نمی تابند و بر مرکبِ استطاعت سوار اند و

نمی رانند و قدمے بہر خدا نہ نہند و درمے بے منّ و اذی ندہند مالے بمشقت فراہم آرند و بخسّت نگاہ دارند و بحسرت بگذارند چنانکہ بزرگان گفتہ اند سیم بخیل وقتے از خاک برآید کہ بخیل بخاک درآید۔

بیت

برنج و سعی کسے نعمتے بچنگ آرد — دگر کس آید و بے رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافتۂ الّا بعلّت گدائی و گرنہ ہر کہ طمع یکسو نہادہ کریم و بخیلش یکے نماید۔ محک داند کہ زر چیست و گدا داند کہ بخیل کیست۔ گفتا بتجربت آں گویم کہ متعلقان بر در دارند۔ و غلیظان شداد برگمارند تا بار عزیزاں ندہند و دست بر سینۂ صاحب تمیزاں نہند و گویند اینجا کس نیست و بحقیقت راست گویند۔ بیت

آں راکہ عقل و ہمت و تدبیر و راے نیست — خوش گفت پردہ دار کہ کس در سراے نیست

گفتم بعلّت آں کہ از دست متوقعاں بجاں آمدہ اند و از رقعۂ گدایاں بفغاں محال عقل ست کہ اگر ریگ بیاباں دُر شود چشم گدایاں پُر شود

بیت

دیدۂ اہل طمع بنعمت دنیا — پُر نشود ہمچناں کہ چاہ بشبنم

هر کجا سختی کشیده و تلخی چشیده را بینی خود را بشره در کارهای مخوف اندازد و از توابع آن نپرهیزد و از عقوبت ایزد نهراسد و حلال از حرام نشناسد۔

قطعه

سگی را گر کلوخی بر سر آید   ز شادی بر جهد کین استخوانیست

وگر نعشی دو کس بر دوش گیرند   لئیم الطبع پندارد که خوانیست

اما صاحب دنیا بعین عنایت حق ملحوظ است و بحلال از حرام محفوظ من همانا که تقریر این سخن نکردم و دلیل و برهان نیاوردم انصاف از تو توقع دارم۔ هرگز دیده دست دغایی بر کتف بسته یا بینوایی در زندان نشسته یا پردهٔ معصومی دریده یا کفی از معصم بریده الا بعلت درویشی شیرمردان را بحکم ضرورت در نقبها گرفته اند و کعبها سفته اغلب تهیدستان دامن عصمت بمعصیت آلایند و گرسنگان نان مردم ربایند

بیت

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد   کین شتر صالح است یا خر دجال

چه مایه مستوران بعلت مفلسی در عین فساد افتاده اند و عرض گرامی در زشت نامی بر باد داده۔

بیت

با گرسنگی قوت پرہیز نماند ۔۔۔ افلاس عناں از کف تقوی بستاند

حاتم طائی که بیابان نشین بود ۔ اگر در شہر بودے از جوش گدایان بیچاره شدے و جامه برو پاره کردندے چنانکه آمده است ۔ بیت

در من منگر تا دگراں چشم ندارند ۔۔۔ کز دست گدایاں نتواں کرد ثوابے

گفتا نه که من بر حال ایشاں رحمت می برم ۔ گفتم نه که بر مال ایشاں حسرت میخوری ۔ ما دریں گفتار و ہر دو بہم گرفتار ۔ ہر بیذقے که براندے من بدفع آں کوشیدمے و ہر شاہے که بخواندے بفرزیں بپوشیدمے تا نقد کیسهٔ ہمت درباخت و تیر جعبهٔ حجت ہمه بینداخت ۔ قطعه

ہاں تا سپر نیفگنی از حملهٔ فصیح ۔۔۔ کو را جز آں مبالغهٔ مستعار نیست

دیں ورز و معرفت که سخندان سجع گو ۔۔۔ بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

عاقبة الامر دلیلش نماند ۔ ذلیلش کردم دست تعدی دراز کرد ۔ و بیہوده گفتن آغاز و سنت جاہلاں ست که چوں بدلیل از خصم فرو مانند سلسلهٔ خصومت بجنبانند چوں آزر بت تراش که بحجت با پسر برنیامد بجنگش برخاست که لئن لم تنته لارجمنک[له]

له ہر آئینه اگر باز نیائی تحقیق ترا سنگسار خواہم کرد ۔ ۱۲

دشنامم داد سقطش گفتم. گریبانم درید. زنخدانش شکستم. قطعه

او در من و من در او فتاده   خلق از پے ما دوان و خندان

انگشت تعجب جہانے   از گفت و شنود ما بدندان

القصه مرافعهٔ این سخن پیش قاضی بردیم و بحکومت عدل راضی شدیم تا حاکم مسلمانان مصلحتے بجوید و میان توانگران و درویشان فرقے بگوید. قاضی چو حالت ما بدید و منطق ما بشنید. سر بگریبان تفکر فرو برد. و پس از تامل بسیار سر برآورد و گفت. اے آنکه توانگران را ثنا گفتی. و بر درویشان جفا روا داشتی! بدان که ہر جا که گل است خار است و با خمر خمار و بر سر گنج مار و آنجا که دُرِ شاہوار است. نہنگ مردم خوار. لذت عیش دنیا را لدغهٔ اجل در پس است و نعیم بہشت را دیوار مکاره در پیش. بیت

جور دشمن چه کند گر نکشد طالب دوست

گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بہم اند

نظر نکنی در بستان که بید مشک است و چوب خشک. ہمچنین در زمرهٔ توانگران شاکرند و کفور و در حلقهٔ درویشان صابرند و ضجور. بیت

اگر ژاله ہر قطره دُر شدے   چو خرمهره بازار از او پر شدے

مقربانِ حضرتِ حق جل و علا توانگرانند۔ درویش سیرتند و درویشان توانگر ہمت مہین توانگراں آنست کہ غم درویشان بخورد و بہین درویشا آں کہ کم توانگراں نگیرد وَمَنْ یَّتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰہِ فَھُوَ حَسْبُہٗ۔ پس روی عتاب از من بدرویش آورد و گفت اے کہ گفتی توانگراں مشتغل اند۔ بمناہی و مستِ ملاہی نعم! طائفہ ہستند بدیں صفت کہ بیان کردی۔ قاصرِ ہمت و کافر نعمت کہ ببرند و بنہند و بخورند و ندہند۔ اگر بمثل باراں نبارد و یا طوفان جہاں را بردارد باعتمادِ مکنتِ خود از محنتِ درویش نپرسند و از خدا ئیتعالیٰ نہ ترسند و گویند۔ بیت

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک مرا ہست بط را ز طوفان چہ باک

بیت

دو نان چو گلیم خویش بیروں بردند گویند چہ غم گر ہمہ عالم مردند

قومے بریں نمط ہستند کہ شنیدی و طائفۂ خوانِ نعم نہادہ و صلائے کرم دردادہ و میان بخدمت بستہ و ابروئے تواضع کشادہ۔ طالبِ نام اند و مغفرت و صاحبِ دنیا و آخرت چوں بندگانِ حضرتِ پادشاہِ عالم عادل

سلہ و کسے کہ تکیہ کنند بر خدا پس خدا راے او کافی ست۔ ۱۲

مؤیّد و منصور مالکِ ازمّهٔ انام حامیِ ثغورِ اسلام وارثِ مُلکِ سلیمان اعدلِ ملوکِ زمان مظفرالدّنیا والدّین۔ ابوبکر سعد بن زنگی۔ اَدَامَ اللّٰہُ اَیَّامَہٗ وَ نَصَرَ اَعْلَامَہٗ۔

قطعہ

پدر بجائے پسر ہرگز ایں کرم نکند | کہ دستِ جودِ تو با خاندانِ آدم کرد
خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید | بفضلِ خویش ترا پادشاہِ عالم کرد

قاضی چوں سخن بدیں غایت رسانید واز حدّ قیاس مبالغت نمود ما نیز بمقتضائے قضارضا دادیم واز ماضی درگذشتیم و بعدازمجازات طریق مدارا پیش گرفتیم و سر بتدارک بر قدم یکدگر نہادیم و بوسہ بر سر و روئے ہم دادیم و ختم سخن بریں دو بیت کردیم۔ قطعہ

مکن ز گردشِ گیتی شکایت اے درویش | کہ تیرہ بختی اگر ہم بریں نسق مُردی
تو انگرا چو دل و دست کامرانت ہست | بخور ببخش کہ دنیا و آخرت بُردی

لہ ہمیشہ دار خدا دوران حکومت اورا و یاری دہد خدا نیزہ ہائے اورا۔ ۱۲

انتخاب از انوار سهیلی

باب هشتم در احتراز کردن از ارباب حقد و حسد و اعتماد ناموده بر تملق ایشان

رای جهان آرای حکیم فرخنده رای را گفت. فرد

ای چو صبح آینه‌ات سر تا پا صدق و صفا   وی چو عقل اولین پا تا بسر فضل و هنر

بی تقریرت از وصمت عیب مبرا و توجیهت از تهمت شک و ریب معرا بیان فرمودی مثل کسیکه دشمنان غالب و خصمان قاهر متوجه او گردند و از هیچ جانب راه گریز نیابد و جز بخلاص تدبیر نباشد. و او بیکی از ایشان استظهار جسته قاعده صلح را تمهید دهد و بدین مصالحت از مضرت دیگران ایمن شود. و از خطر مخافت و فتنه و آفت ایشان گرو جسته خود را از واقعه با دشمن بوفا رسانیده نفس خود را از و نیز محافظت نماید و بر گشته

حزم و سیاست حسنہ از گرداب آفات بساحلِ فوز و نجات رسد الغرض التماس آں دارم کہ باز گوید۔ داستانِ اصحابِ حقد و عداوت کہ از ایشاں احتراز و اجتناب نیکوتر یا انبساط و اختلاط بہتر۔ و اگر یکے از ایشاں گرد استمالت بر آید و داعیہ ملامت از وے سر بزند بداں التفات باید نمود یا آں را ملاق در ضمیر جائے نباید داد۔ برہمن گفت۔

فرد

اے چو وہم از افتتاحِ آزمایش دور بیں ‎ ‎ ‎ ‎ وے چو عقل از ابتدائے آفرینش کار داں

ہر کہ بفیضِ روحِ قدسی مستظہر باشد و بمددِ عقلِ مستمسک بود و ہر آئینہ در کارہا احتیاطے مرعی نماید تمامتر واجب بیند و مواضعِ خیر و شر و منافع و ضرر نیکو شناسد و بر وے پوشیدہ نماند۔ کہ از دوستِ آزردہ و دشمنِ ریخ دیدہ پہلو تہی کردن بسلامت نزدیک‌تر است و از مکامنِ مکر و کینہ کیش و غوائلِ غدر کہ ندیم نماے بجو فروش تجنب نمودن من حیث الاتقیاء اجتنا خاصہ کہ تغیرِ باطن و تفاوتِ اعتقاد او مکشوف شدہ باشد و بیستہ و نقدِ دلِ شکستہ ضمیر او بنظرِ بصیرت مشاہدہ نماید شعر

چو آزردہ خصم ایمن مباش ‎ ‎ ‎ ‎ خراشیدہ را دست مرہم مباش

گر اول در آید بلطف و خوشی　　　　در آخر بسے محنت از وے کشی

و ہر کہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد باید کہ آنرا محلِّ نیکو پیدا نسازد و بچرب زبانی و تلطف فریفتہ نگردد و جانبِ ہشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد۔ چہ اگر خلافِ ایں معنی از وے در وجود آید تیرِ آفت را از جان ہدفے ساختہ باشد و آتش بلا را در ساحتِ سینہ بر افروختہ۔

بیت

تخمِ غفلت ہر کہ کارد در زمینِ دل بار آورد　　　　ایمنی از خصم محنتہای بسیار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولو الالباب مرقوم شدہ حکایتِ ابن مدین و قبرہ مزیتِ جمال و مزیدِ کمال دارد شاہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ ملکے بود نام او ابن مدین با ہمتے عالی و راے روشن قصرِ رفیع القدرِ سلطنت را بسبعِ معارِ شوکت بقبّہ سماک رسانیدہ و بناے وسیع الفضاے مکرمت را بیدِ مہندسِ حشمت از ذروۂ فلک الافلاک گذرانیدہ۔ بیت

ملک کوکبہ شاہ جمشید بخت　　　　فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قُبرہ خوانند انسے تمام داشت و آں مرغے بود با حسنے و نطقے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا ہموارہ ملک با وسخن گفتے و بجوابہاے شیریں و مثلہاے رنگیں او منبسط گشتے۔ مثنوی

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است | حکایات شیریں بسے دلکش است
کسے راکز ینہا بود بہرہ مند | کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضارا قبرہ در کوشک شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد و ملک از غایتِ دلبستگی فرمود تا او را بسراے حرم بردند۔ و ملازمانِ حرم سراے را حکم شدہ تا در تعہدِ او و بچہ او بغایت جہد بجاے آرند۔ و ہماں روز پادشاہ را پسرے آمد انوارِ نجابت از ناصیۂ او تاباں۔ و شعاعِ سعادت بر صفحاتِ حالِ وے درخشاں۔ قطعہ

شہے بر اوجِ سپہرِ کمال طالع شد | کہ کس ندیدہ چناں ماہ در ہزاراں سال
خجستہ طالع روشن دل و مبارک پے | فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال
ازاں نہالِ شرف تازہ گشت گلشن ملک | چنانکہ تازہ شود برگِ گل ز بادِ شمال

چندانچہ بچۂ قبرہ می بالید شاہزادہ نیز نشو و نما می یافت۔ و ایشاں را با یکدیگر الفتے عظیم افتادہ بود۔ پیوستہ ملک زادہ بآں مرغک بازی کردے

و هر روز قبره بکوه‌ها و بیشه‌ها رفتی و از میوه‌ها که مردم آن را ندانستندی اگر دانستندی بدان رسیدن نتوانستندی دو عدد بیاوردی یکی ملک زاده را دادی و دیگر بچهٔ خود را خورانیدی کودکان بدان منتفع گشته به نشاط و رغبت میخوردند. و اثر منفعت آن هر چه زودتر در قوت و تقویت جسم ایشان مشاهده میرفت. چنانکه در اندک مدت بسیار بالیدند

فرد

گشتند سر بلند ز نشو و نمای خویش　　چون سبزهٔ تر از اثر فضل نوبهار

و قبره را بوسیلهٔ آن خدمت هر روز جاه و رفعت زیاده می‌شد و ساعت بساعت قرب و منزلت همی افزود. یک چندی برین بگذشت و زمانه بسی اوراق سفید و سیاه لیل و نهار در نوشت روزی قبره غائب بود بچهٔ او در کنار شاهزاده جست. و بسر پنجهٔ خشونت دست او را ریش گردانید. آتش خشم در اشتعال آمد شاهزاده را بغایت خفت و حدت انگیخت. تا خاک در چشم مروت و مروت زد و حق الفت و صحبت قبره را بر باد داده پای او گرفت گرد سر بگردانید و چنان محکم بر زمین زد که فی الحال با خاک برابر گشت و در شکنجهٔ هلاک [illegible] شد

فرد

دریغا که شاخ گل تو شگفته ... فرو ریخت از تند باد خزانی

چوں قبره باز آمد بچه را کشته دید نزدیک بود که مرغ روحش از قفس قالب پرواز کند واز هول آں واقعه نمودار فزع اکبر در دلش پدید آمد واز وقوع آں هائله اثر اندوه در سینه اش کالنقش فی الحجر جاگیر شد فریاد ونفیر بمنزل ماه و تیر رسانیده می گفت - بیت -

ده که گل روشنی دیده عالم بین نماند ... برگ عیش و شادمانی و دل غمگین نماند

بعد از جزع بسیار و فزع بیشمار با خود اندیشید که ایں آتش بلا تو افروخته و متاع فراغت الفی نامے محنت تو لفروخته ترا درین غارے یا بر دیوارے آشیانه بایستے ساخت - با حرم سراے سلطان چه کار داشتی و تربیت بچه خود مشغول شده با تا کی پسر بادشاه چه اشتغال شدی اگر بگوشه تو شه خود قناعت میداشتی امروز درس بلا مبتلا ناگشته ازیں قصه غصه نمی کشیدی و حکما گفته اند بیچاره کسے که تبعیت جباران درماند که نظام عهد ایشاں سخت و سست بود و بناے وفاے ایشاں قوی وضعیف افتاده همیشه رخسار مروت بآسیب جفا خراشیده دارند -

و سرچشمهٔ فتوت را ننگ بد عہدی و ناانصافی آلودہ نسازند انظار و مصاحبت نزدیک ایشاں حرمتے دارد و نہ سابقہ خدمت و رابطہ ملازمت قدرے و قیمتے ۔ بیت

براے خدمت آنکس کہ نشناسد حق خدمت
مکن اوقات خود ضایع کہ فرصت نہ

عفو جرایم را کہ صفت آزادمرداں است در مذہب انتقام ناروا و حرام شناسند و حق ناشناسی را کہ سمت اہل کفراں ست ۔ در شرع نخوت جایز و مباح پندارند آخر از صحبت جمعے کہ سوابق خدمت ندیماں فراموش کنند چہ فائدہ تواں گرفت ۔ و در ملازمت گروہے کہ رابطہ صحبت بے سبب ضایع را از یاد بگذارند چہ سرمایہ حاصل تواں کرد فرد

حیف ست کہ در زمرہ مردان ایشاں نام
آں را کہ حق صحبت یاراں نشناسد

و من باقومے در آمیختہ ام کہ در جانب خود ارتکاب کارہاے بزرگ را حقیر شمرند و از طرف دیگراں اندک سہوے را بسیار شناسند فرد

عیب خود را ہنر باز نمایند و گر
ہنرے ہست ترا عیب ثقیلش خوانند

و من بارے فرصت مجازات و زمان مکافات فوت نخواہم کرد و تا کینہ بچہ خویش از ایں ظالم بے رحم و ستمگار جو نخواہم کشیدن نوش

قرین خویش را بے موجبے بکشت و ہم خانہ را بے سببے ہلاک کرد باز بچوم
آرام و قرار نخواہم گرفت۔ بیت

بیک سو نہم مہر و آزرم را   بجوش آورم کینہ گرم را

پس آنگہ ہمچنا بر روستے ملک زادہ جست و چشم ہمال بین آں ناقرۃ العین
سلطنت برکند و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست۔ خبر بشاہ رسید
برائے چشم پسر گریہا کرد و خواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آورد
و در قفس بلا محبوس ساختہ آنچہ سزائے او باشد بتقدیم رساند۔ پس
زیر کوشک آمد۔ و برابر قبرہ بایستاد و گفت۔ اے مونس روزگار
ازیں بالا فرود آئے کہ بجاں ایمنی۔ حالا صحبت مرا بر ہم مزن و شہال عیش
مرا پژمردہ مساز۔ قبرہ گفت اے ملک متابعت فرمان تو بر ہمگنان فرض
است اما من مدتے در بادیۂ تامل سرگرداں شدہ بسر حد ایں اندیشہ رسیدہ
بودم کہ بقیۂ عمر کعبۂ اعمال و قبلۂ اقبال جز درگاہ شاہ نباید شناخت و مرکب
ہمت جز در ساحت ملازمت ایں حضرت نشاید تاخت و گمان آں
بود کہ در سایۂ عنایت تو چوں کبوتران حرم مرفہ و فارغ البال توانم بود۔
و در مردہ مروت سعی نمودہ بمرتبہ صفا توانم رسید۔ اکنوں

که خونِ پسرم در حریمِ سلطنت چون قربانیِ حاجیان مباح داشتند چگونه مرا آرزوے طوافِ این خانه باقی ماند و با این همه اگر وا نمیشدکه جانِ شهید بہا را عوض ست لبّیک زبان احرام حریمِ خدمت گرفتمے لیکن۔

بیت

مرغے که رسیده گرد دازدام — من بعد به دانۂ نشودرام

و دیگر حدیث لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَّاحِدٍ مَرَّتَیْنِ بصحت پیوستہ مرد زیرک باید که یک چیز را دو بار نیاز باید و از زخمِ بالیدہ ء دو بار گزیدہ نشود۔

فرد

نشنودی این مثل را کار با سبقل گفتند بَحْرِب لُجِّی تُبِ حقت به نَدَامَۃ و نیز در ضمیرِ منیرِ ما روشن ست که مجرم را ایمن نباید زیست که اگر در عقوبت عاجل توقفے رود عذابِ آجل متوجه خواہد بود و اگر مساعدتِ بختِ بلندازاں بجهد اولاد و احفاد وے را تلخیِ نکالِ آں بباید چشید و خواریٔ عقاب و وبالش بباید دید طبیعتِ عالمِ عقوبتِ مکافات

---

۱ گزیدہ نشود مردِ مسلم از یک سوراخ دو بار۔ ۱۲

۲ ہر که بیاز باید آزمودہ را فرود آید بروشِ بندگی ۱۲

رامتکفل ست وطینتِ روزگار خاصیتِ مجازات رامتضمن۔ چنانچہ پسر ملک بابچۂ من غدرے اندیشید وازمن بے اختیار بلکہ بطریق مکافات اسلے بوے رسید وممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد بخمارِ بلا مبتلا نہ گردد و درچمنِ اعمال نہال بیداد نشاند ثمرۂ عقوبت وعذاب برندارد۔

بیت

اے ملے راکہ تخم حنظل کاشت
طمعِ نیشکر نباید داشت

مگر ملک حکایتِ دانا دل وزداں استماع نکردہ است۔ ورسیدنِ مکافات بدزداں بسمعِ شریف نرسیدہ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ در شہرِ رقّہ درویشے بود باخلاقِ پسندیدہ وآدابِ ستودہ آراستہ۔ ونہالِ اقوال وافعالش بازہارِ مکارم اوصاف ومحاسنِ عادات پیراستہ وبواسطۂ آنکہ دلے داشت بحقائقِ معرفت دانا اورا دانادل گفتندے۔ واہالیِ آں شہر اورا دوست داشتندے۔

بیت

آں راکہ کمالِ معرفت شد حاصل
ہم مونسِ جاں باشد وہم محرمِ دل

وقتے از اوقات متوجه زیارت بیت الحرام شد و بے رفیق و تنها
روے براه آورد جمعے دزدان بوے رسیدند و گمان آنکه با او مال بسیار است
قصد کشتن وے کردند. دانا دل گفت با من از مال دنیا چندان چیزے
بیش نیست که توشهٔ راه حج توانند بود. اگر غرض شما بدان مقدار حاصل شود
مضائقه نیست مال ببرید و مرا بگذارید. تا ابلق توکل تجرید این راه را
بسر برم. و دیده انتظار کشیده را از خاک آستان حرم توتیاے کشم

بیت

روم بکوے وے سر بر آستان فگنم | غبار خاک درش توتیاے دیده کنم

دزدان بیرحم بدان سخن التفات ننموده بقتل وے شمشیر کشیدند.
بیچاره متحیر وار بهر طرف می نگریست و چنانچه رسم فرو ماندگان باشد
یارے و مددگارے می جست و ازان بیابان پر وحشت و صحراے با هول
و هیبت هیچ متنفسے بنظر وے در نیامد مگر آنکه بر زبر ایشان چوں کلنگان
می پریدند. دانا دل آواز داد که اے کلنگان درین بیابان بدست ستمگاران
گرفتار شده ام و جز حضرت عالم السر و الخفیات کسے از حال من خبر ندارد
شما کینهٔ من ازین جماعت بخواهید و خون من از ایشان باز طلبید. دزدان

بخندیدند و گفتند چه نام داری. گفت دانادل. گفتند بارے دلِ تو از دانائی
هیچ خبر ندارد. ما را معلوم شد که تو بے عقلی و هر که عقل ندارد در کشتنِ او زیاده
وبالے نخواهد بود. دانادل گفت سَوْفَ تَرَىٰ اِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ[1]. درینجا نکتہ
از مکافات بگوشِ شما فرو میخوانم۔ و تتمہ از مجازاتِ عمل بنظرِ شما در
می آرم ولیکن گروہے که صفاتِ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ[2] لازم
ذاتِ ایشان ست ازیں معنی چه خبر دارند۔ بیت

اگر گوش دارد خداوند هوش ‌‌‌‌‌‌ ازیں سان سخنها خوش آید بگوش

چندانچہ دانادل می گفت گوشِ هوشِ ایشان از استماعِ سخنِ حق بے بهره
بود و باصرهٔ بصیرتِ شان مشاهدهٔ جلواتِ جمالِ حقیقت نمی نمود۔ او را
بکشتند و مالش را ببردند۔ و چون خبرِ کشتنِ او باهلِ شهر رسید ملول گشتہ
بر فوتِ او تاسفها خوردند۔ و همیشہ طالبِ آن بودند که مگر کشندگانِ او را
بیابند۔ آخر الامر بعد از مدتِ بعید بیشتر اهلِ شهر روزِ عید بمصلّی حاضر
شده بودند و کشندگانِ دانادل نیز در همان مجمع گوشہ گرفتہ در اثنائے آن
فوجِ کلنگان از هوا در آمده بالائے سرِ دزدان حاضر پروازی کردند و بوسے

---

[1] زود ست که خواهی دید هرگاه صاف خواهد شد غبار ۱۲ [2] کرانند از شنیدنِ حق گنگانند از کلمهٔ خیر کورانند از راهِ راست پس آنها باز نیایند از گمراهی ۱۲

آواز میداد ندکه از شغب و فغانِ ایشان خلق از اوراد و اذکارِ خود باز می ماندند۔ یکے ازاں دزداں بخندید و بر سبیل استہزا بیارِ خود گفت ہماناکہ خونِ داناول را میطلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود ایں سخن بشنید و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم اِنہا کردند۔ و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند۔ و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسیدہ بقصاص رسیدند۔ قطعہ

کہ کرد و رہمہ عالم کمانِ ظلم بزہ | کہ تیرِ لعنتِ جا وید را نشانہ نشد
کہ در زمانۂ بے اعتبار طرحِ ستم | خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

و ایں مثل برائے آں آوردم تا ملک را معلوم گردد کہ جرأتِ من بر خصم شاہ نہ بتقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود و الا مرغِ شکستہ بال را قوتِ ایں کار از کجا تواند بود و چوں ایں صورت از من در وجود آمدہ حالا حکمِ حاکمِ خرد ایں ست کہ بفرمانِ تو کار نہ کنم و اعتماد تا نمودہ بر سنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم۔ ع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت انچہ گفتی بصدق و صواب مقرون بود و بفوائدِ حکمت و عوائدِ

فضیلت مشحون و من مبداُ ہم کہ بفحوائے۔ اَلْبَادِیْ اَظْلَمُ [1]۔ گناہ پسرِ من بود کہ بے سابقہ جرمے بچۂ ترا بقتل آورد و تو بر سبیل مکافات کہ جَزَاءُ سَیِّئَۃٍ سَیِّئَۃٌ مِثْلُھَا عوض راست کردی و ہنوز منت دارم کہ بر قتلِ او اقدام نمودہ و ہمیں بنقصان باصرۂ او بسند کردۂ۔ اکنوں نہ ترا کراہتے متوجہ است و نہ مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کن۔ و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش و بدانکہ من انتقام را از معائبِ مرداں می شمارم۔ و عفو را از ہنرہائے جوانمرداں می شناسم ہرگز دست رد بر پیشانی ہنر نخواہم زد۔ در روے قبول بجانب عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدعائے من آن ست کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن عائد شود در برابرِ آں نفعے بوے رسانم

رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم — جز راستی روی نیک خوئی نکنیم

آنہا کہ بجائے ما بدیہا کردند — گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت باز آمدنِ من ہرگز ممکن نیست کہ خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مشوش

---

[1] آغاز کنندہ ستمگار تر است۔ ۱۲

[2] پاداشِ بدی بدی ست مانندہ آں۔ ۱۲

پہلوتہی کردہ اند و در تصانیف بزرگان مذکورست کہ مردم آزردہ را
ہرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند و اکرام و احسان بہ نسبت ایشان
و بعضے شناسند بدگمانی و نفرت بیشتر شود۔ و بران تقدیر احتراز لازم باشد قطعہ

عزیز من چو آزردی کسے را　　مرا عاقل مکن تا می توانی
کہ ہرچند از تو خدمت بیش بیند　　مر او را بیش گردد بدگمانی

مالک گفت اے قنبرہ ازیں کلمات درگذر کہ تو مرا بجائے فرزندی
بلکہ عزیزتر۔ و انسے کہ مرا با تست با ہیچکس از خویشان و متعلقان نیست کسے
بہ نسبت کسان خود بد نیندیشد۔ و با مخصوصان در مقام انتقام و مخاصمت
نباشد۔ قنبرہ گفت حکما در باب اقربا سخن گفتہ اند و حال ہر یک بہ تفصیل
باز نمودہ و بریں منوال فرمودہ کہ مادر و پدر بمثابہ دوستان اند و برادران
بمثابہ رفقا و یاران و خال و عم در مرتبہ آشنایان منزلت و مقام ہم چنان
دختر از منعمان و سائر خویشاوندان در مرتبہ بیگانگان اما پسر را برائے
بقائے ذکر خواہند و با نفس و ذات خویش یکتا شناسند و دیگرے را در سرشت
و عزت با او شریک نسازند و من ہرگز ترا بجائے پسر نتوانم بود۔ و بہ
تقدیر آنکہ مرا بجائے فرزند داری در وقت زوال باید بود آخر شد و

غنا جانب مرا فرو خواہی گذاشت کہ ہر چند کسے را دوست دارد و
گوید کہ خود را بر تو ایثار می کنم و بجان در مقام مضائقہ نیستم۔

ع

جاں چہ چیز است کہ بہر تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے کہ فتنۂ حادثہ گرد و کار بداں رسد کہ از سرِ جاں برباید خاست
بے شبہ خود را از مضیق آں خطر بعرصۂ سلامت خواہد کشید و ہیچ نوع
نقد ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد۔ بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد   واز بہر کسے از سرِ جاں برخیزد

نگر ملک حکایت پیرزن و مہستی نشنیدہ و بر مضمون حالِ ایشاں اطلاع
نیافتہ شاہ فرمود کہ باز نماے بامن کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ زالے کہن سال فرسودہ حال
دختر ے داشت مہستی نام ناگاہ چشم زخم روزگار بداں سرو گلعذار رسید و
سر رشتۂ بیماری نہاد۔ پیرزن گردِ سر دختر می گشت و از روئے نیاز
زاری با چشمے چوں ابرِ نوبہاری می گفت۔ ایجانِ مادر فدائے تو باد۔
و ہر ایں شکستہ درگوشۂ محنت درماندہ خاکِ پائے تو۔ من خود را فدیۂ

سرِ تو می کنم۔ و نیم جانے کہ دارم برائے بقائے تو فدا می سازم۔

ع

گرت درد سرے باشد هزار گردِ سر گرداں

ہر سحر گاہ با نالہ و آہ گفتے خدایا بریں جوانِ جہاں نادیدہ بخشائے و ایں

پیرِ فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کارِ او کن۔ مثنوی

از عمرِ من آنچہ ہست بر جائے — بستاں و بہ عمرِ او درافزائے

گرچہ شدہ ام چو موئے از غم — یک موئے مباد از سرش کم

القصہ پیرزن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں بایشاں روز و شب

در دعا و زاری می کوشید و جانے کہ داشت بفرزندِ دلبند می بخشید

قضارا مادہ گاوے از آنِ پیرہ زن از صحرا باز آمد و بمطبخ درون رفت

و بوئے شوربا سر در دیگ کرد آنچہ بود بخورد و چوں خواست کہ سر از دیگ

بیروں آرد نتوانست۔ گاوِ بے طاقت شدہ ہمچناں دیگ در سر

از مطبخ بدر آمد و ازیں گوشہ بداں گوشہ می رفت۔ پیرہ زن در وقت

باز آمدنِ گاؤ در خانہ نبود از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت چوں

بخانہ درآمد و بداں شکل و ہیئت چیزے دید کہ گردِ خانہ بر می آید تصور کرد

که عزرائیل ست بقبضِ روح مستی آمده نعره برداشت و بزاریِ تمام گفت

نظم

ملک الموت من نه مستی ام — من یکے پیرزالِ محنتی ام
گر تو خواہی که جانش بستانی — اندراں خانه است تا دانی
گر ترا مستی است اندر کار — اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا نازنین شمرد او را — چوں بلا دید در سپرد او را
تا بدانی که نیست در خطرے — ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمه علائق مجرد شده ام و از خلائق منقطع گشته و از خدمتِ تو چنداں توشه برداشتم که راحله قوتِ من بداں گراں بار شده تحمل بار دیگر ندارد

ع

ترسم که تن ضعیف ست ایں بار بر نتابد

و کدام جانور را آں طاقت تواند بود که گوشۂ جگر او را باتش ہید ادکباب کرده میوۂ دلش را بباد تاراج بردهند و روشنائی دیدۂ او را در ظلماتِ فنا افگنده راحتِ جانش را از پیش بردارند۔ و من چوں از فرزند ارجمند که نور دیدۂ پُر نم و سرور سینۂ پُر غم بود بر اندیشم دریائے تاسف

در موج آمده کشتی شکیبائی را بگرداب اضطراب انداز د. و شعله آتش تحیّر
بالا گرفت متاع صبر و بردباری را یکبار بسوزد. قطعه

اندر جهان منم که محیط غم مرا پایان پدید نیست چه پایان کناره هم
گفتم بسبب ساحل دریا شود پدید اکنون شکست کشتی صبر و قرار هم

و با این همه بجان ایمن نیستم و بدین تواضع و تملق فریفته شدن از روش
خردمندان دور میدانم. لاجرم آیتِ یَا لَیْتَ بَیْنِی وَبَیْنَکَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ میخوانم.

بیت

وصلی که درو ملال باشد هجران به از آن وصال باشد

ملک گفت آنچه از جانب تو وقوع یافت اگرچه ابتدا بود ست
تحرز و تجنب از صحبت ما [illegible] ولیکن بر سبیل قصاص کار
کردی و [illegible] ابتدا از جانب ما بود [illegible] حکمی فرمائید
ما را انصاف و در مقابله آن [illegible] فعلی که از فرزند من صادر شد [illegible] مکافات
این [illegible] بسبب جرمی [illegible] بسبب انتقام [illegible] آخر [illegible] که
پیش از ولادت فرزند ایشان اوقات مونس روزگار من تو بودی چون

[illegible]

پسرِ من از کتم عدم بقضاے وجود آمد مہرِ پدری اقتضاے آں کرد کہ بدیدار وے انسے پدید آید۔ دراں مادہ او را با تو شریک کردم و بمجالست تو و موانستِ وے عمرے برفاہیت می گذرانیم و اکنوں کہ چشم زخمِ زماں نقضاے بگوہر باصرہ اش رسانیدہ ذوقے کہ بدیدارِ وے داشتم تحلل پذیر شد ۔ اما مسرتِ گفت و شنید و صحبتِ صدا و نداے تو باقی ست چناں مکن کہ ایں نیز بکلی منتفی گردد و مرا بقیۃ العمر معتکف بیت الاحزان باید شد و باندوہ و ملال و غصہ و کلال باید گذرانید و مثلِ من با تو ہماں مثلِ مطرب ست و بادشاہ قبرد پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ۔

حکایت ۔ ملک گفت آوردہ اند کہ بادشاہے مطربے داشت خوش آواز و شیریں نواز کہ بالحانِ دلفریب پاے تحمل از رکیب بردباری بردے و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے ۔

بیت

از و خوشگوے تر در لحن و آواز ندیدایں چنگ پشت ارغنوں ساز

بادشاہ او را نہایت دوست داشتے و پیوستہ استماعِ نغماتِ دل آویز و داستانہاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے ۔

فرد

نواے مطربی بشنو که صوت راحت افزایش
بزیر و بم چو ناهید آورد در چرخ کیوان را

و این مطرب غلامے قابل را تربیت میفرمود و در سازندگی و نوازندگی تعلیمے
مشفقانه میداد تا اندک زمانه کار از خواجه بگذرانید و آهنگ سازی و نغمه پردازی
بمقامے رسانید که آوازهٔ قول و غزلش از اندازهٔ تصور وهم و خیال
درگذشت و از صوت و صداے نقش و عملش مسامع جوامع اعزه و اهالی پر گشت

مثنوی

کرد بترانهٔ دل آویز — بازار نشاط عیش را تیز
چون گوشه عود و ساز کردے — ناهید دو گوشش باز کردے

شاه از حال غلام آگاه شده بتربیت و تقویت او التفات نمود تا بجدے
که ندیم خاص و مقرب و صاحب اختصاص گشت. و شاه همواره بنغمات
فیض بخشش که از معجزهٔ مسیح خبر دادے مفتون بودے. و بنولهٔ عود
عالم سوزش که آتش در دلهاے عشاق میزد. آهنگ بزم عشرت می نمود
عرق حسد در دل مطرب بحرکت آمده غلام را بکشت و خبر به پادشاه رسید با جفا

مطربِ فرمان داد۔ و چوں مطرب را بموقفِ سیاست حاضر گردانیدند
سلطان از روے ہیبت با عتاب آغاز کرد و گفت ندانستی کہ من نشاطِ دوستی
ام و نشاطِ من بدو قسم بود یکے در صحبت از سازندگیِ تو و دیگر در خلوت از نوازندگیِ
غلامِ تو۔ چہ چیز ترا بریں داشت کہ غلام را بکشتی و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی۔
ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند
تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ ایں جرأت اقدام ننماید۔ مطرب را از قول شاہ سرودے
بیاد آمد و گفت شاہا من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم اما آنکہ
پادشاہ مرا می کشد و تمام نشاطِ خود ضائع می سازد چگونہ است۔ پادشاہ را خوش آمد
و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد۔ و غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود کہ
پارۂ از طرب و خوشدلیِ من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ و تو نیز کہ سازِ
فراق نوازی نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد
و سینۂ رنجورم بناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود و آخر الامر بارِ
مفارقت بضرورت دست خواہد داد۔ بارے حالا در ہجر اختیاری مکوش
و دامنِ جمعیت از دست مدہ۔ فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ　　آشنایان را ز یکدیگر جدائی میدہد

قصہ گفت ختم در نہانخانہ دل پوشیدہ است وکیفیت درد دریں سینہ مخفی ماندہ وچوں کسے را براں اطلاع ممکن نیست پس انچہ زباں گوید اعتماد را نشاید چہ زباں دریں معنی از مضمون انچہ در ضمیر مکنون است عبارتے راست ادا نکند وبیان در فحواے محزونات خاطر حق امانت بجاے نیارد۔ اما دلہا بحکم [1] اَلْقُلُوْبُ تَتَنَاهُوْنَ۔ یک دیگر را شاہد عدل وگواہ راست اند۔

فرد

حدیث سر دل دل داند وبس زبان ولب دراں محرم نباشد

وزبانِ تو در انچہ میگوید دل با او موافق نیست ودل تو انچہ دارد زبان ادائے آں صادق۔

مصرعہ

صد جاں فداے آنکہ زبان ودلش یکے ست

اے ملک من صعوبت معولت ترا نیکو شناسم وازعیب سیاحت تو نیک باخبرم ولے از کوہ گناہ جسم گران تر کنی رکاب وز باد وقت حملہ سبک تر کنی عناں

بہ ہیچ وقت از ہیبت تو ایمن نتوانم بود ویک نفس از غدر وسطوت تو

---

[1] دلها به یدۀ دل یک دیگر امی شنید ۱۲

آیام تواند گرفت و من ازاں جملہ نیستم کہ طبیب با مردمی گفت
چہ نسبت بہتر ست از دارو سے دردِ شکم۔ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ چُبرہ گفت مردے نزدِ طبیب آمد وازدردِ شکم بیتیرار گشتہ
در زمین می غلطید۔ وازصعوبتِ الم زار زار می نالید و دوا می طلبید۔

ع

اے طبیب آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت

طبیب بطریقے کہ ارباب حکمت قانونِ معرفتِ اسباب علامات را مقرر
دارند تا بعد از تشخیصِ مرض بعلاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل تواند شد
اقدام نمایند۔ از وے پرسید امروز چہ خوردہ۔ مردِ سادہ دل گفت پارۂ نانِ
سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ مشابہ انگشت بود تنورِ معدہ را تافتہ
طبیب بلا زمان فرمود کہ دار وے کہ چشم را جلا دہد و روشنی بصر بیفزاید بیارید
تا چشم ایں کس را دار و کشم۔ آں شخص فریاد برکشید۔ بیت۔

کار خسرِ چہ محلِ ہزل و بازیست   وقتِ اجل ست و جاں گدازیست

اے طبیب سخریہ برطرف نہ۔ و استہزا بگذار من از درد شکم می نالم و تو جواہر دارو
در چشم من می کشی۔ دار وے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت طبیب

گفت می خواهم که چشم تو روشن شود و سیاه از سفید فرق توانی کرد تا دیگر
نان سوخته نخوری پس ترا علاج چشم از مداوات شکم لازم تر ست و غرض
من از ایراد این مثل آن ست تا ملک تصور نکند که من از جملهٔ آنهاام
که سوخته از ساخته باز نشناسم و خام از پخته امتیاز نکنم. بیت
بحمد اللہ که در دانش چنانم	که خیر از شر جدا کردن توانم
ملک گفت میان دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شد بسیار حادث
میگردد. امکان ندارد که راهِ مخاصمت بکلی از میانِ مردم برافتد و طریق نزاع
و جدال مسدود گردد. اما هر که بنورِ عقل آراسته است و بزیورِ خرد متحلّی
حسب المقدور در اطفای نائرهٔ غضب می کوشد و چندانکه می تواند آب حلم بر
آتشِ خشم می ریزد و می داند که در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچه بغایت تلخ نماید
حلاوتِ مسرت مندرج است و تحمل نمودن بر مشقت بردباری هرچند
مزاج زهر دارد بهجت را متضمن است. مثنوی
غصه مخور زانکه شقاوت در وست	خشم فرو خور که حلاوت در وست
شعشعهٔ برق در آزردنست	قاعدهٔ بحر فرو خوردنست
سینهٔ دریا نشود پر غبار	گرچه که باران کند تن سنگسار

تیر گفت این مثل مشهور است مَن تَهاوَنَ بِالشَّرِّ وَقَعَ فیه

گیرد دشوار افتد این کار دشوار آسان نتوان گرفت۔

تهاون نشاید ورزید. زمن عمر در نظاره است. و بازیِ چرخِ شعبده انگیز ملاحظه ساخته ام. و نقائص اوقات متفرج بوالعجبهاست و هر قسم بازیچه هر آئینه از ذخائر تجربه استظهارے وافر حاصل شده باشد و مکاسبِ ایاست و سرمایۂ فهم و فراست سودے تمام بدست آمده و بتحقیقت شناخته ام که شرر اختیار دشمن شرارۂ اقتدار یافت عهد و پیمان را میسوزد و سوزنِ نخوت که هنگاری برشتۂ سطوتِ جباری دیده آزرم و وفا را می دوزد۔ و آن را که شیر هیبت شهریاری و چشم اقتدار بر زهره زند تملق روباه بازی فائده نخواهد داد۔ پس آن به که خود را خواب خرگوش ندهم۔ و از خوے پلنگی هراسان شده چون آهوی بیابان گریزم که خصم ضعیف را هیچ وجه با دشمنِ قوی مجال منازعت نیست۔ چنانچه آن پادشاه براے دشمن خود درین باب مثلے ایراد کرده است۔ ملک پرسید چگونه بوده است آن۔

ل هر که سست و ضعیف شرر بدی را در پیچ و مضرت افتاد ۱۲

حکایت گفت آورده اند که در دیار ترکستان پادشاهی بود

همای همت بی‌همتای او سایهٔ صلاح و نجاح [illegible] بر مفارق

عالمیان مبسوط ساخته و عنقای لوای اقبالش [illegible] آشیانه

طاؤس ریاض سپهر گذرانیده [illegible] مملکت [illegible]

داشت و بذل نثار مصالح [illegible]

مثنوی

[illegible] تخت [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

یکی از ارکان دولت را [illegible] در ضمیر پیدا شد [illegible]

شاه [illegible] یکی از دشمنان ملک [illegible]

آورد و چون شاه دانست که [illegible] استقبال [illegible]

و [illegible] در [illegible] اعتقاد [illegible]

[illegible] هوای خام خیال [illegible]

[illegible] از [illegible] کار [illegible]

مشتمل بر نصایح [illegible]

فتاد دشمن مغرور از غایت نخوت و عجب بدان التفاتی نکرد و گفت
دوست هر کجا تصور کرد همه سرگردان بود و بجانب خود جذب بیشتر بود.

(صفحه ۱۱۱)

بیت

پراگنده چیست باگروه گر   که نادر و چو بهشت در وزیر

اتفاقاً چون پادشاه دید که نوشته دوست را فتنه خراب کردن ایشان را کار تیغ
است البته تفتیش مخرف شده اصلاح نمی تواند کرد. بدین گونه چنانچه
فتاد که من و تو شیشه و سنگ مانیم نباید سنگ بر شیشه زند خواه شیشه بر
سنگ زده بود و حال شیشه تو را شکسته و سنگ را آسیبی نخواهد رسید. از ایراد این
مثل فائده آنست که بر ضمیر منیر پادشاه روشن گردد که من نیز حکم شیشه دارم
و با سنگ سامان که چون سنگ پایدار و جسم تمکین است یارای مقاومت کردن
ندارم هر چیز که فاسد در مقام ملاطفت است و میخواهد که بچنین اعتذار
عذر وحشت را تسکین دهد اما در مذهب خرد قبول عذر ارباب حقد
حرام است و طلب صلح اصحاب عداوت. و انکار جواب دادن
امریست واجب الالتزام.

قطعه

ز دوستان خردمند شنیده ام پند   که بر امانت دشمن اعتماد مکن

چو اعتقاد معرفت مجسم پیدا آمد شیوه وثوق صحیح اتفاقات

ملک گفت بمجرد گمان انقطاع صحبت و برانداختن دوستی روا نباشد و بمظنّه که از وهم زاید رفیق را بسوز فراق مبتلا ساختن نشاید معرفت قدیم و صحبت مستقیم را باندک شایبه بر باد فنا دادن و رشته عهد یاری و پیمان دوستداری را بمجرد وسوسه خدشه از دست دادن طریق ارباب تحقیق نیست

قطعه

وفا و عهد تو این بود و من ندانستم | [illegible] بود و من ندانستم
همه سخن بدل خویش سخت میگوید | [illegible] بود و من ندانستم

آنکه صفت وفاداری در سنگ کرده [illegible] و پیمانی که در محبت و مودت بسته [illegible]

وفای عهد نکو باشد [illegible]

قبره گفت من چگونه بنیاد وفا نهم [illegible] جانب [illegible] و آثار حسن عهد بکلی منعدم [illegible] فرو گذارد و از ترصد فرصت مکافات اعتنا نمی نماید و حال آنچه

بزور و قوت بر من دست نمی تواند یافت میخواهد که مرا به مکر و حیله در قبضهٔ
انتقام کشد و بباید ترسید از کینه که در ضمائرِ ملوک متمکن گردد۔ چه ایشان
بہ نخوتِ سلطنت در بابِ انتقام متعصب باشند و چون فرصت یابند
بہیچ تا دیل مجالِ صحبت گوئی و عذر خواہی ندہند و مثل کینها در سینها
چوں انگشت فسردہ باشد اگرچہ حالے اثر ظاہر نگرداند۔ چنداں کہ شرارۂ غضبے
بوے رسد افروختہ گردد۔ و فروغ خشم بالاگرفتہ جہانے را بسوزد۔ و دودِ انتقام
از سرِ آتشِ کینہ خیزد پس و ماغہا را خشک ساختہ بسیار دیدہا تر گردانیدہ و
ممکن نیست کہ تا ذرۂ انگشتِ کینہ در کانونِ سینہ باقی ماند از مضرتِ شعلہ
خصم ایمن تواں بود۔

ع

چوں خشم زند شعلہ تر و خشک بسوزد

ملک گفت عجب حالتے است کہ تو دریں باب بر یک طرف افتادہ
و جانب دیگر را از دست دادہ چرا نشاید کہ مقدماتِ وحشت میانِ الفت
مبدل گردد و بعد از کدورتِ مجادلت صفائے مخالصت پدید آید۔
قبرہ گفت کہ اگر کسے تواند کہ در مراعاتِ جوانب لطفے تمام بجائے آورد
و در طلبِ رضا و فراغِ دوستاں سعی پیوندد۔ و در وصولِ منافع

پریشان و دلتنگ شد و کار او پریشان دوستی و خلق [illegible] باب [illegible]
ممکن است که آن وحشت از میانه مرتفع گردد و چون گفته شد سخن اتفاق
حاصل آید و هم دل مخالفت بشیر من موجب شود [illegible]
ترسم که از این ابواب نیز اهل حسد ازالت گردانند و طرق الفت و موافقت
زایل گردانند تا [illegible] اندیشید با [illegible] نیز [illegible] بخت
مراجعت کند [illegible] مخالفت خواهد بود [illegible] ساعت ثابت
در یک مشاهده خواهم کرد پس از این مراجعت [illegible] معاودت
از میان عداوت تبدیل شود [illegible] اولی فرد

از درخت محبت چون شکفت گلهای وصال
در بیابان فراق [illegible] خوش است

ملک گفت حکیمان بر نفع [illegible] دست بازداشتن [illegible] قادر
نباشد [illegible] ترک [illegible] و [illegible] مزاولت و مناقشت
حکم [illegible] نتواند بود [illegible] قاعده [illegible]
قضا و امانت نیز [illegible] معتمد باشد [illegible]
بتقاضای ربانی و مشیت یزدانی [illegible]

آن حکمیست بخشش نموده ما را بعقاب و بلاے آسمانی مواخذت منه
سرزنش مکن و بقضاے خدا راضی شو قطعه

بجز رضا بقضاے خدا الٰہی شاید　　بغیر صبر بوقت بلا نمی شاید

ازانچه رفت قلم سرمکش وگرنه بیا　　بروں رو از خط او گر توانی شاید

قبره گفت بجز آفریدگان از دفع قضاے آفریدگار ظاهر و مقرر است در صفحات تصورات اہل تصدیق این قضیه موشح و مصور که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضر بحسب ارادت و مقتضاے مشیت خداوند جل ذکره نافذ می گردد و بجهد و کوشش خلق دفع و منع آں بتقدیم و تاخیر دراں صورت نه بندد ولا رادّ لقضائه ولا معقّب لحکمه[1] فرد

کسے ز چون و چرا دم نمی تواند زد　　که نقش بند حوادث وراے چون و چرا ست

و با آنکه جمهور علما برین معنی اتفاق نموده اند هیچکس نگفته است که جانب حزم و احتیاط را مهمل باید گذاشت و محافظت نفس از مکارهٔ آفات در توقف باید داشت بلکه گفته اند اسباب هر چیز رعایت باید نمود و اتمام امور بمسبب الاسباب تفویض باید فرمود۔

---

[1] فرمان و حکم الٰہی را باز دارنده و تاخیر کننده نیست ۔ ۱۲

مثنوی

غنچۂ بنہادز اسباب و طرق　　طالبان را زیر ایں نیلی تتق
اے گرفتار سبب بیروں مپر　　لیک عزل آں مسبب ظن مبر
یا سبہا از مسبب غافلی　　سوے ایں روپوشہا زاں مائلی
نکتۂ عقل و توکل مو یدِ ایں قول ست ع
با توکل زانوے اشتر بہ بند.

ملک گفت مخفر ایں مقالات ہماں ست کہ من خدا بان ملاقات توام و آرزومندی صحبت تو در ضمیرِ خویش فراواں می یابم و با ایں ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است از طرف تو بہ مقدمات ملال نمی بیند

فرد

تو ملولی زما و ما مشتاق　　دل بدل میرود چہ حالست ایں

تبرہ گفت کہ اشتیاقِ تو داں ست کہ دلِ خود را بکشتن من تشفا دہی حال آنکہ نفس من حالا رغبتِ نوشیدن شربت اجل و میل پوشیدن لباسِ فنا ندارد و تا عنان مراد بدست ست از قبول آں ابا می نماید و احتراز از عینِ صواب می بینم ع . سر بباد مگر تن نہ ز دید نہ سے ست

و من امروز از دل خویش بر شنیده ملک استدلال توانم کرد چه اگر فارسے را
استطاعت یابم جز ہلاکت قرة العین بادشاه اصلی ہیچ نمی شوم و می دانم که
شاه نیز بواسطہ قتل فرزند جز ہلاک من نخواہد طلبید. و بر ملحوظ ضمیر بسبب رنگ
کسے و قوت باید که بر آتش آن با عمر دخته باشد و هم از آن بنیت شربت
تلخی تجرع کرده به سالہا آسوده از بر حال غافل اند و تازه پرورده گان
راحت دیده از پیرایه درد غافل فرد

ز بیدا خارے بپا ناشکسته کے دانی که چیست
حال شیرانے که شمشیر بلا بر سر خورند

و بچشم خود می بینم که ہرگاه ملک را از بینائی پسر یاد آید و من از نور دیده خود
بر اندیشیم تفاوتے در باطنها ظاہر خواہد شد. و تغیرے در مزاجها روے
خواهد نمود و توان دانست که از آن چه زاید. و در آن چه حالها روی نماید
و بدین دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت و دوری لائق تر است
از قرب صوری. ع صحبت چو چنین ست جدائی خوشتر.
ملک گفت چه خبر تواند بود. در آن کس که از جرمہائے دوستان اعراض نتواند
و از سر حقد و آزار بر نتواند خاست و مرد فرزانه و خردمند یگانه بر انہ

قدرت دارد که از مکافات مجرمان چنان گذرد که مدة العمر [illegible]
و هیچ وقت بر صفحهٔ دل او از آن تمرد و بیداد آن نشان یافت نشود و از
گناهکاران و اعتذار بدکرداران را باحتراز تمام تلقی نماید چنانچه شعری است در
[illegible] الاعتذار . چه این بدان است که عذر نپذیرد ولیکن عذرخواه
در دل [illegible]

ع

و [illegible] مغفر

و من [illegible] دوستی [illegible]
[illegible] خیال [illegible]
[illegible] داد [illegible] و دانسته که [illegible] باشد [illegible]
از این [illegible] خواهد بود

فرد

گر عظیم است از دوستان گناه از بزرگان [illegible] خوشتر است

[illegible] بود
[illegible] باشد [illegible]
[illegible]

آن خیش تازه گردد و پاے او از کار باز ماند بمثابه که بر خاکِ نرم رفتن نیز متعذر باشد. و نزدیکی من بخدمتِ ملک همین مزاج دارد و بوجهِ شرع و قانونِ ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین ست وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ و حکما گفته اند سه تن از روشِ حکمت دور اند. و از منهاجِ دانش بر طرف اوّل کسے که بر قوتِ ذاتِ خود اعتماد کند و هر آئینه چنیں کس خود را در مهالک افگند و تهوّر او سببِ هلاک او گردد. دوّم آنکه اندازهٔ طعام و شراب نشناسد و چنداں تناول نماید که معده از هضم آں عاجز آید و این کس بے شبه دشمنِ جانِ خود باشد. سوّم شخصے که بگفتارِ خصم و غرور لقمه و بقول کسے که از و ایمن نتواند بود فریفته شود و بیشک انجامِ کار او بخسارت و ندامت انجامد.

بیت

مشو ایمن از حیلهٔ دشمناں | بیندیش و برتاب ازاں سو عناں

ملک گفت اے قبره هر چند از درِ ملاطفت در می آیم و راهِ صواب و نصیحت می نمایم تو همچناں بر مخالفت خود مانده و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشانده و نصیحت در بارهٔ کسے که قبول نخواهد کرد بیفائده است.

(۱) بماند بر دست ماست خود را بهلاکت ۲،

چنانکہ نصیحت کردن آں زاہد گرگ را قبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں

حکایت گفت آوردہ اند کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقات

شریفش بعد از ادائے وظائف و اوراد صرف عظمت عباد نبودے در صحرا

می گذشت گرگے دید دہن حرص وسیع کشادہ و دیدۂ آز بجانب

نہادہ۔ تیغ ہمت براں وقف کردہ کہ بے گناہے را بیازارد۔ جانورے

بیجاں کردہ۔ جہت خوشنودی نفس نافرمان ازو بہرہ برد۔ فرد

ستیزہ کاری بیداد گر نگر کہ بجہل رساند زپئے یک سود صد زیاں

زاہد کہ او را بداں حال دید و از صفحۂ پیشانی او نقش جور و ستم مطالعہ فرمود

از آنجا کہ شفقت ذاتی و مرحمت جبلی او بودہ۔ پند دادن آغاز نہاد و گفت

زنہار پیرامن گوسپند مردمان مگرد و قصد مظلومان و بیچارگان مکن۔

عاقبت بیدادی موقوف بعقوبت الٰہی باشد و خاتمت ستمگری بنکال

عذاب آں جہانی کشد۔

مثنوی

بہ آئین ظلم چوں پیش نہاد بند بر دست و پائے خویش نہاد

چند روزے اگر سرا فرازد دہرش آخر زپا در اندازد

ازین مقوله سخنان می گفت و بر ترک بز و گوسفندان مردم مبالغه از حد در می گذرد
گرگ گفت در مواعظ اختصار فرماے که در پس این پشته رمه می چرد
و ترسم که فرصت گوسفند بردن فوت شود و آنگاه حسرت فائده ندهد
شورش از ایراد این مثل آن ست که چندانچه ترا پند می دهیم تو همان به سر
کار خودی - و بدان سخن ملتفت نمی شوی بیت

لکن کاهل مروت سخن شنو باشند ‌‌ هزار سال بیک نکته در گرو باشند

گرگ گفت من نصیحت گوش کرده ام و از مواعظ تو پند گرفته عاقل آن را
می شناسم که پیوسته در حذر گشاده دارد - و آئینه تجربه پیش نهاده من
اینجا که آمده ام از غایت خوف و فزع ست - عاقلانه بر سر پا داشته ام
و منتظرم که کس را بر من دست رس نباشد پیشتر [illegible] کرده و پشت ازین
بر من توقف کردن حرام ست و در رفتن تعجیل و تردد گذرانیدن موجب
ملام چه میدانم که خون تو [illegible] حلال دارد. و آنچه در تحفه [illegible]
مباح پندارد پس اقامت من مکروه ست و زودی رفتن واجب

مصرع

رفتم که ازین زیاده بودن خوش نیست

ملک گفت ترا اینجا اسباب معیشت آماده است و درهای امنیت و فراغت
بر روی دل گشاده. مشقت سفر اختیار نمودن و برای انتظار منافع
متردد بودن هیچ وجهی ندارد. قبره جواب داد هر که پنج خصلت را شعار
خود و سرمایهٔ عمر سازد بهرجا که رود غرضش حاصل است و بهرجا که توجه نماید
فواید فضل و صحبت صاحبان بدو واصل. اوّل. از بدکرداری برطرف بودن
دوم نیکوکاری را شعار خود ساختن سوم. از مواقع تهمت پهلو تهی کردن
چهارم مکارم اخلاق را لازم گرفتن. پنجم آداب معاشرت را در همه جا
نگاه داشتن و کسی که جامع این خصال باشد او را هیچ جا غریب نشمارند
و وحشت غربتش به راحت و انس مبدل سازند ع

دانا به هیچ شهر و ولایت غریب نیست

و عاقل چون در شهر مولد و منشای خود و میان اقربا و آشنایان نبود تواند
شد بر شدت فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد چه آب بحر خود
تلخ است و ذات او را عوض صورت نه بسند. قطعه

ای ترا در وطن غربت کار باب مراد		ای جانت غلط شده بالا دقی
مند ناسی که سبب دوستی نخواهی		بهر مکان که روی آید بتو آن دقی

ملک گفت رفتن تو تا کے خواهد بود و چه مقدار زمان توقف خواهی نمود
فقیر گفت اے ملک رفتن مرا باز آمدن توقع مدار و معاودت ازین سفر
خیال مبند. دنیا مانند ست این سوال و جواب را حکایتے تعبیه
نانوا ملک پرسید که چگونه بوده است آن
حکایت. گفت آورده اند که عرفی با یاران نشسته بود نزدیک
دکان نانوا ستاده دید که گرد با چیزها قرص قمر از افق تنور طلوع کرده دکان
با فروغ سماک قدم بر زده و دکان نهاده
آفتاب کشیده و شور شکست بخت گریبان نان نانوا دیده

قطعه

فراز منبر خباز قرص گرم سپیداری — که خورشید جهان تاب را نشسته آید
تنور نانوا تا رسیلی انقدرا ماند — که زود گیرد آید تازه تا نشیند

حال الله عجب بیچاره که بوسه تان رمق حیات یافته جواب روز نان
دید. پس حیرت زده پیش نانوا آمده گفت اے خواجه چه نام است تا
که مرا اسیر آن سازی نانوا با خود تا ساخته آید که کسی بیاید من نان
عاشق و من واسه من تو تحقا و تعقال کرد گفت خیر دنیا

[illegible] از [illegible] نان و روب [illegible] و دینار [illegible] بداد و [illegible]

بنشست تا ناتوانان می‌آیند و عرب نان بار کرده [illegible] تا [illegible]

بگذشت و بهار روانان رسید و ازان هم متجاوز شده و دینار [illegible]

[illegible] تا نوار تحمل نماند و گفت یا ایها العرب بدان خدایی که ترا [illegible]

کرامت فرموده با من بگوی که تا کی نان خواهی خورد و عرب [illegible]

کاسه خواجه بی صبری مکن تا این آسیا [illegible]

[illegible] مشغول آن است که [illegible] فرماید که تا آسیا [illegible]

بدن بیماری است از تناول اطعمه [illegible] و [illegible] چاره [illegible]

وصال فائده برداشتن محال می‌پندارم و روزگار [illegible]

انگشته [illegible] آن مجال نیست و زمانه [illegible]

بنوشت [illegible] اندیشه اتصال جز خیال محال [illegible]

هرگاه که [illegible] اعتبار عادت [illegible]

و جمال با کمال شاه و آیینه خیال خواهم دید. فرد

گر وصال یار نبود با خیالش هم خوشم — کلبه درویش را شمعی بس است از ماهتاب

[illegible] از فواره دیده [illegible] و دانست که آن [illegible]

بدام نیاید۔ و داعیۂ انتقام از خلوت خانۂ عدم بسراے وجود نخرامد بار
دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت و انواع عہد و میثاق و پیمان آورد۔ قبرہ گفت
اے جوان بخت و زیبندۂ تاج و تخت ہر چند بناے کرامت را تمہید دہی
و اصناف ملاطفت در باب ایمنی و سلامتی ارزانی داری و آں را بعہود
پسندیدہ و مواثیق مستحکم مؤکد گردانی ممکن نیست کہ حلقۂ خدمت در
گوش کشم و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم۔ شعر

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمی گیرد

محال است کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پاے دلِ قبرہ بیروں
تواں کرد۔ و تیر از شست رفتہ بزور بازوے تدبیر بدست نتواں آورد۔
گفت اے قبرہ دانستم کہ از بوستانِ خیال جز بوے بمشامِ آرزو نخواہد رسید
و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ امید نخواہد نمود۔ رباعی

آں رفت کہ در جوے طرب آبے بود — یا در سرِ زلف آرزو تابے بود
دردا کہ زمان عیش و دورانِ وصال — بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

اما طمع آں دارم کہ بر سبیل یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرار آں آثار سعادت بر اوراقِ
روزگار مشاہدہ رود بفرمائی و بصیقل نصائح دو سہ آئینہ زنگارِ غفلت از مرآتِ

خاطرِ من که بغبار ملال تیرگی پذیرفته بزدائی. فرد

زبهرِ ما سخنے یادگار خویش بگوے   که بهتر از سخن خوب یادگارے نیست

قیرو گفت اے ملک کامرانِ جهانیان. بر وفق تقدیر ساخته شده

و دراں زیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجال تصرف نبوده

هیچکس نتواند شناخت که منشور سعادت بر نامِ او رقم زده اند یا واده

جریدهٔ اهلِ شقاوت داخل کرده لیکن بر حکیمان واجب است که کار

خود را بر مقتضاے راے صائب براند و مراعات جانب حزم

و احتیاط غایت جهد بجاے آرند. اگر تدبیر موافق تقدیر آمد خود بسبب اقبال

و مسند جاه و جلال تمکن دارند. و اگر قضیه منعکس گردد هم دوستان عذر

پذیرند و هم طاعنان مجال وقیعت نمی یابند. قطعه

حکیم گفت که تقدیر سابق است ولے   بهیچ حال تو تدبیر خود فرو مگذار

که گر موافق حکم قضاست تدبیرت   بکام دل توئی از کار خویش برخوردار

وگر مخالف آنست وارهیت معذور   کسے کند وارد از انواع تشنیع استظهار

و دیگر باید دانست که خائف ترین ملها آنست که ازان غفلت

نباشد و غافل ترینِ ملوک آنکه در حفظ ممالک و ضبط رعایا اهتمام ننماید

ولئیم ترین دوستان آنکه در حالِ شدت و نکبت جانب دوست را فرو گذارد
و بدترینِ فرزندان آنکه از اطاعت پدر و مادر ابا نماید و ویران ترینِ شهر
آنکه در وایمنی و ارزانی نباشد و ناخوش ترین صحبتها آنکه مصاحبان را دل
باهم راست نباشد - و چون شائبه در صحبتِ من و ملک پدید آمده ترک آن
انسب است و مقالاتِ مخاصمت را بکلمات موادعت بدل ساختن بصواب اقرب

رباعی

رفتیم و وداع ما ز دل باید کرد　　وز آب دو دیده خاک گل باید کرد
گر بد دیدی همه نکو باید گفت　　در درد سرے بود بحل باید کرد

برین کلمه سخن بآخر رسانید و از شرفهٔ ایوان پرواز نموده بجانب صحرا پدید ملک
انگشت تحسر بدندانِ تحیر گزیده بسیارے تاسف خورد و با ملالے از قیاس
و وهم افزون و اندوهے از سر حدِ فهم بیرون روے بگوشک نهاده
می گفت

قطعه

کجا گویم که با این درد جانسوز　　طبیبم قصدِ جانِ ناتوان کرد
میانِ مهربانان چون توان گفت　　که یارِ ما چنین گفت و چنان کرد

این ست داستانِ حذر از مکامن غدرِ ارباب حقد و احتراز از تصدیقِ تصنع

و تیاز ایشان و برد و ستی زرق آمیز محتال اعتماد نا نمودن و [illegible]
فریب که برای طلب انتقام کنند مغرور نا شدن و به عاقل پوشیده [illegible]
که غرض از بیان این سخنان همان است که [illegible]
هر کسی را مرشد راه نجات واند و [illegible]
[illegible] دشمن آزرده اعتماد [illegible]
[illegible]

رباعی

خواهی که نباشی به غم و محنت بد [illegible]
از دشمن آزرده تغافل [illegible]

انتخاب از تاریخ فرشته

جلد اوّل

ذکر شاهی شیر شاه افغان بن حسن سوؔر

نام شیر شاه فرید و نام پدر او حسن که از طائفہ افغانان روہ است
وقتیکہ سلطان بہلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور کہ ابراہیم نام داشت
بہوس نوکری کردہ بدہلی آمد و تعریف روہ کہ مسکن افاغنہ است خود در
مقدمہ مذکور شدہ و روہ عبارت از کوہستانے ست کہ ابتدائے آن باعتبار
طول از سواد بجور تا قصبہ سوے کہ از توابع بکر ست و عرضش از حسن ابدال
تا کابل و افغانانِ آنجا چندین قبیلہ اند ازاں جملہ یک فرقہ سور ست و ایشان
خود را از سلاطین غوری دانند و می گویند کہ یکے از اولاد ایشان کہ محمد سور
نام داشت در از منۂ سابقہ جلائے وطن کردہ میانِ افغانانِ روہ آمدہ
و چون صحتِ نسب او نزد یکے از روسائے افغانان بہم رسید

یقین رسیده و با آنکه در [illegible] نسبت کرده [illegible] چنانچه در بنگاله

آنکس وقت خود محمد سور داود و دادا ابراهیم [illegible] از روه [illegible] رسیده

با افغانان سور مشهور گشتند و این اقتباس افغانان [illegible] قیاس [illegible]

خواهد بود. القصه در عهد سلطان بهلول چون [illegible] داشت

هوس چاکری کرده از میان قبیله خود بیرون آمده نوکری [illegible]

سلطان بهلول اختیار کرده چند گاه در [illegible] بود بعد ازان [illegible] آمد

نارنول گذرانید و پسر او حسن [illegible] بادشاهی [illegible]

و در پادشاهی [illegible] سلطان [illegible]

بادشاه سکندر لودی بود [illegible]

او بود [illegible]

[illegible]

[illegible] افغانان بود

[illegible]

[illegible]

[illegible]

نوشت که فرزند مرا تسلی داده پیش من فرستید که میخواهم چیزے بخواند و
تهذیب اخلاق نماید هر چند جمال خاں فرید را تکلیف نمود که بخدمت پدر
رود او قبول نکرده گفت چون در جونپور نسبت بسهسرام علما بیشتر اند همین جا
بطلب علم قیام می نمایم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند گلستان و بوستان
و سکندر نامه که دران زمان اهل هند میخواندند خوانده و کافیه را با حواشی و
دیگر کتب علمی نیز در گذرانیده و از نثر و نظم و تواریخ وقوفے بهم رسانیده
بعد از دو سه سال که حسن بجونپور آمد خویشان او درمیان آمده فرید را بخدمت
پدر آوردند و رفع مخالفت نمودند و حسن داروغگی جاگیر خود را بفرزند تفویض داشته
او را بجاگیر فرستاده فرید در وقت وداع بعرض پدر رسانید که مدار
کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت ست اگر مرا بجاگیر می فرستید
من از حدیت تجاوز نخواهم کرد و نوکران شما اکثر خویش و نزدیکان اند
هر کس از راه عدل تجاوز نماید مجا بانخواهم کرد و ازین قسم مقدمات گفته
بجاگیر رفت و آنجا از روے یکجهتی و کفایت سلوک نموده درمیان افسرها
نیت مرعی داشته و در مقام تنبیه بعضے از مقدمان سرکش و متمردان برآمده
چون بانها مشورت نموده همه گفتند که لشکر همراه پدرست و او بجاے

دور دست تعیین شده تا آمدن پدر حسب باید خود فرید نمود تا وقت
زمین اسپ سازند ابتدا از عهد هم سر موضع یک اسپ بعاریت طلب
داشت و از قسم سپاهی هشتی که پیاده بودند و ملازم [illegible] سکونت
داشتند طلبیده ابتدا نسبت و جا داده مدد نموده به عهده تسلی کرده به ایشان
به امیدواری ما بیت و زر و سر بیاستند [illegible] آمده وقت
و قرب مواضع ایشان فرود آمده [illegible] ساخته در جنگل
می [illegible] تا اتفاقاً [illegible] از [illegible] ایشان [illegible] و [illegible] ساخت
غالب آمده و خلق کثیر قتیل [illegible]
و [illegible] مردان آن مزبوره [illegible] شده [illegible]
نموده و پرگنات معمور و آبادان گشت [illegible]
و [illegible] شهر و [illegible] گشت [illegible] آمده [illegible]
[illegible] اتفاق [illegible] وقت شده [illegible]
[illegible]
[illegible] شده
[illegible] شده اند

بوعده وفا باید نمود حسن رعایت خاطر فرید که فرزند بزرگ و خلعت بود نموده
موقوف می داشت و فرید این معنی را فهمیده دست از حکومت پرگنات
باز داشت و حسن داروغگی پرگنات بسلیمان و احمد داد و عذر خواهی فرید نموده
گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده می خواهم که برادران تو نیز
صاحب وقوف شوند و در آخر قائم مقام من تو خواهی بود القصه
چون حکومت پرگنات بسلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزرده خاطر
شده باتفاق برادر خود نظام باگره رفت و بخدمت دولت خان لودی
که از امراء کبار بادشاه ابراهیم لودی بود قرار گرفت و مدتی بدین خدمت
کرده از خود راضی و خوشنود ساخت روزے دولت خان گفت مطلب
و مدعاے که داشته باشی بگو تا سرانجام کرده آید فرید گفت پدرم پیر شده
و همه جاگیر پدرم خراب ست و سپاهیان نیز خراب و پریشان می باشند
اگر آن پرگنات بما مهر شود برادر مرحمت شود. یک برادر با پانصد سوار
همراه در خدمت بادشاه بوده و دیگرے سرانجام سپاهی و رعیت خواهد
پرداخت و نیز بخدمتگذاری پدر بزرگوار قیام خواهد نمود. دولت خان روز
این سخن را بعرض پادشاه ابراهیم لودی رسانید بادشاه فرمود

که آنکس پدر وی است که گله و شکوه از پدر دارد و دولت خان نیابت
بقریب گفته او را تسلی نمود که بار دیگر وقت نیک ملاحظه نموده موافق خواهش تو
کرده چاره ساز تو خواهد شد و وظیفه پدر افزوده او را شاد داشت
و فرید را جهت خوش خلقی و آشنائی که با او داشت بهر کس دوست
گرفته و دولت خان نیز در همه باب همراهی او می نمود تا آنکه پدر او
فوت شد و دولت خان خبر فوت حسن [illegible] سلطان ابراهیم رسانیده
پرگنات پدر را بجاگیر فرید و برادران مقرر ساخت و فرید با فرمان حکومت
سهسرام [illegible] بجاگیر رفت و بسرانجام [illegible] مشغول گشت
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

دارم اما در حکومت بشراکت راضی نیستم چه دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم
در یک شهر آرام نگیرند و چون مطلب شرکت در حکومت بود محمد خان سور
سلیمان را دلجوئی نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را بدو راز شیر گرفته
بتو خواهم داد و چون فرید برین سخن اطلاع یافت در فکر کار خود شده
منتظر معامله بابر بادشاه با سلطان ابراهیم لودی بود چون خبر کشته شدن
سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید امیدوار شده بجانب بهادر خان
ولد دریا خان لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته و او را بسلطانی برداشته
نمود و سلطان محمد خطاب داده بود رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشته
روزے سلطان محمد بشکار رفته بود ناگاه شیرے نمایان شد فرید مقابل شده
آن را بزخم شمشیر هلاک ساخت سلطان محمد فرید را نوازش فرموده خطاب
شیر خان بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیر خان را بدرجه نزدیکان
قرب و اختصاص تمام حاصل آمده اتالیقی پسر خود جلال خان را
باو تفویض نمود و بعد از مدتے شیر خان رخصت بجاگیر گرفته یکسال بلکه
زیاده از میعاد ماند روزے سلطان محمد در مجلس شکایت شیر خان کرد
که اندو در تغافل نموده نمی آید محمد خان حاکم چوند رخصت ...

دیده بعرض رسانید که او بغایت مخیل و مکارست اتفاقاً آمدن پادشاه
محمود بن سکندر بود نمی دارد و بدین حرف مزاج سلطان محمد را منحرف
ساخته گفت علاج آوردن او آنست که سلیمان نام برادرش که پدر در
حیات خود او را قائم مقام خود داشت و مدتیست [illegible]
با من می باشد اگر جاگیر شیر خان باو بسپارد هر آئینه [illegible]
خواهد آمد سلطان محمد بواسطه [illegible] شیر خان سبب تقصیر [illegible]
تغییر جاگیر رضا نداد و محمد خان سور [illegible] برادرش [illegible] سلیمان [illegible]
جاگیر را قسمت کن و تسکین فتنه و فساد بده محمد خان [illegible] جاگیر [illegible]
[illegible] آمد و [illegible] خود [illegible] پیش شیر خان [illegible]
که برادران تو سلیمان [illegible] دست آنچه پیش تو می باشند [illegible]
[illegible] خود محروم اند الا آنکه [illegible] شیر خان گفت [illegible]
نیست که [illegible] شد حکایت چند [illegible] پادشاه
[illegible] جاگیر [illegible] شیر خان [illegible]
[illegible]
[illegible]

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

دمن بحکم بادشاه ابراهیم لودی سهسرام و خواص پور ٹانڈه را متصرف شد
چون سادی غلام برگشته انچه شنیده بود بجد خان مذکور گفت محمد خان بر آشفته
بسادی غلام گفت تمام جمعیت مرا باتفاق سلیمان و احمد با خود ببر و اجیر
شمشیر شیر خان را بدر کرده به دو پرگنه را تسلیم سلیمان و احمد کن و تبیه کشیر
نیز بملک سلیمان و احمد گذاشته بیا اتفاقاً دران وقت از جانب شیر خان
ملک سکهه نام غلام او که پدر خواص خان ست دارو غه خواص پور ٹانڈه بود
شیر خان خبر آمدن سادی و سلیمان و احمد شنید بملک سکهه نوشت که
در مقاومت و مدافعت تقصیرے نماید سادی غلام و سلیمان احمد چون
نزدیک خواص پور رسیدند ملک سکهه بجنگ بر آمده بقتل رسید و لشکر شیر خان
متفرق شده به سهسرام آمدند و شیر خان را تاب مقاومت نمانده
اراده رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے گفتند پیش سلطان احمد باید رفت
شیر خان گفت که محمد خان امیر کلان اوست خاطر او را بجهت
خاطر من از دست نخواهد داد پس رائے صائب او بران قرار گرفت

ار بخدمت جمشید بیراس که از جانب حضرت بادشاه حکومت کرا نکپور
داشت برود و برادرش نظام نیز این راے اپسندید و القصه تسخیر شا
بعد از رسانیدن رسل و رسایل عهد و قول گرفته بکار دست سلطان جمشید
بیراس شتافت و پیشکش بسیار گذرانید مقرب گردید و از سلطان جمشید قو
آن ملک گرفته بجاگیر خود رفت و محمد خان سور تاب مقاومت نیاورده
بکوهستان گریخت و صبر و [illegible] لشکر خود اکثر نشان با پیشکش خود و تسخیر
آن نواحی بتصرف درآورد و ملکیان را بانواع خدمتگذاری نمودن
و زرداران دلجوئی نمود و با تحف و هدایاے لایق بخدمت سلطان جمشید
بیراس فرستاد و اقوام و قبیله خود را که گریخته بودند آورده بعد انقلاب
جمعیت خوب بهم رسانیده بر محمد خان سور یغار نمود که غرض انتقام
از او ان بود تمامی اسباب حرم او [illegible] گرد و با هم بیگانات خود از بند
نمود و با بیگانات خود انچه از خزانه سلطان ابراهیم بدست آمده بود
محمد خان سور بجای خود قرار گرفت و بعد از فوت محمد خان گذرید و چون
محمد خان با جمعیت خاطر دست بهم داد انتقام [illegible] خود [illegible] گذاشته خود
بخدمت سلطان جمشید بیراس باز رفت اتفاقا در آن ایام سلطان جمشید

بملازمت بابر بادشاه می رفت و او همراهِ خویش باگره برد. شیرخان ملازمتِ
حضرتِ فردوس مکانی دریافت. داخل دولتخواهان شد و در سفر
چندیری ملازم رکابِ ظفر انتساب بود و چون چندگاه در لشکر گذرانیده
طرح و طور و سلوک و روشِ مغل را مشاهده کرد. روزے با یاران خود گفت
که مغل را از هندوستان بدر کردن آسان ست. ایشان گفتند به چه دلیل
می گوئی. گفت بادشاهِ ایشان خود بمعاملات کمتر می رسد و بامید وزرا
می گذارد و وزرا بمقتضاے رشوت کار کرده و حق بادشاهی بجا نمی آرند
و عیبِ افغانان آن ست که باهم نفاق دارند اما اگر مرا دولت مساعدت
کند اتفاق از میانِ ایشان بر دارم و کار خود بسازم. یاران او برین داعیه
این وقت محال می نمود خنده می کردند و تمسخر می نمودند تا آنکه روزے
در مجلس فردوس مکانی بر سرِ سفره طبق ماهیچه پیشِ شیرخان نهاده بود
و او در خوردنِ آن خود را عاجز یافته ماهیچه را بر روے نان بر آورده
بکارد ریزه ریزه ساخته باز در کاسه کرد و از قاشق خوردن گرفت. حضرت بابر بادشاه
برین حال واقف شده بمیر خلیفه گفت که این افغان غریب کارے کرد
و چون از کارهاے که با محمد خان سور کرده بود مطلع شد بتدبیر وزیر کی

او اشاره رفت شیرخان از مهربانی بادشاه باسیر خلیفه آگاه شد
این قدر دانست که بنظر بصیرت منظور است واین تنی علاوه واهمه که داشت
شده همان شب از لشکر بادشاه فرار نموده بجاگیر خود رفت بسلطان
جنید برلاس نوشت که چون محمد خان سور سلطان محمد گفته می خواست
که بر پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشته بے رخصت تعجیل بجاگیر
شتافتم وخود را از زمرهٔ دولتخواهان بسید ون نمی دانم. القصه چون شیرخان
از طرف مغل مایوس ومتوهم شده بود باتفاق برادر خود نظام باز
پیش محمد سلطان رفت سلطان محمد اورا نوازش کرده باتالیقی جلال خان
پسرش بطریق اول ممتاز ومقرب گشت دران ایام عجب تقدیر
سلطان محمد فوت شده جلال خان پسرش خردسال بود قائم مقام
پدر شد دوالدهٔ جلال خان لاڈو ملکه نام مهمات از پیش آمده گرفت
باتفاق شیرخان حکم میراند ودر اندک زودی مادر جلال خان نیز فوت شده
حکومت بهار من حیث الاستقلال بشیرخان قرار گرفت ومخدوم عالم
نام از امرائے والی بنگاله که حکومت حاجی پور داشت باشیرخان از نقطه
محبت وموافقت بهم رسانید وسلطان محمود والی بنگاله از وخاطر

دگرگوں کردہ قطب خاں حاکم ولایت منگیر را تسخیر ولایت بہار واستیصال شیر خاں
و مخدوم عالم کسیل کرد و شیر خاں ہر چند در صلح زد و ملائمت نمودہ فائدہ
نکرد آخر باتفاق افغاناں دل بر مرگ نہادہ قرار بجنگ داد و چوں فریقین
بہم رسیدند جنگے عظیم شدہ قطب خاں کشتہ شد و شیر خاں غالب آمدہ
فیل و خزانہ و حشم بنگالہ را متصرف گشت و بیش از بیش صاحب قوت شد
ازیں جہت لوہانیاں از رشک و حسد با شیر خاں در مقام نفاق شدہ بود
قصد کشتن او کردہ دراں باب با جلال خاں کہ او نیز از لوہانیاں بود کنگاش
کردند و جمعے از متعلقان جلال خاں شیر خاں را ازاں حال آگاہی بخشیدند
شیر خاں بہ جلال خاں گفت کہ امراے شما از روے حسد با من در مقام
نفاق اند اگر شما در علاج ایں امر سعی نمائید مرا بالضرورت از خدمت
شما جدائی اختیار باید کرد جلال خاں گفت ہر انچہ صلاح تو باشد من
ازاں بیروں نیستم شیر خاں گفت کہ ایشاں را دو فرقہ باید ساخت
یکے را بنابر تحصیل زر برگنات روانہ باید کرد و دیگرے را مقابل حاکم
بنگالہ باید فرستاد و بعدہ در محافظت خود بنوعے کوشید کہ جلال خاں
و لوہانیاں از دفع او عاجز شدہ قرار داد ند کہ بخدمت

سلطان محمود والی بنگاله رفته نوکریش اختیار نمایند و ولایت بهار را پیشکش
نمایند پس لوهانیان و جلال خان شیرخان را به بهانه آنکه در مقابل مغل
باشد در بهار گذاشته خود پیش سلطان محمود رفتند و او ابراهیم خان پسر
قطب خان را به کمک داده بر سر شیرخان فرستاد و شیرخان در قلعه که
از گل ساخته بود متحصن شده و هر روز جمعه را بجنگ می فرستاد و زد و خورد
می کرد تا آنکه ابراهیم خان مدد دیگر از حاکم خود طلبید. شیرخان بر طلب
کمک مطلع شده مردم خود را بجنگ صف مستعد ساخت و وقت بامداد
مردم خود را مهیا نموده از قلعه برآمد. چون آمد لشکر بنگاله هم صف پیاده و سوار
آتشبازی و فیلان ترتیب داده مقابله نمودند شیرخان فوجی از مردم
خود در برابر ایشان داشته مردم چیده و گزیده را عقب پشته مختفی ساخت
و قرار داد که باقی فوج مقابل غنیم تیر اندازی نمایند و پشت داده
در وقت دیگر بنوبت تا سواران ایشان بهمت تعاقب از میان فوج بجا
برآیند و چون چنین کردند لشکری که مختفی بود یکباره حمله آورده و مار از
روزگار بنگالیان برآورد و ابراهیم خان نیز بسبب پدر کار کرده
بقتل رسید. و جلال خان نیم جانی از جنگ جان برده به بنگاله رفت

و تمامی فیلان و توپخانهٔ بنگالیان بدستِ شیر خان درآمده ملک بهار نیز صاف گشت و استعدادِ شاهی بهم رسید گویند دران ایام تاج خان نامی از جانب بادشاه ابراهیم لودی بحکومتِ قلعهٔ چنار اشتغال داشت و او را زنے بود لاڈ ملکه نام عقیمه که تاج خان را نهایت محبت با او بود و پسرانِ تاج خان که از زنانِ دیگر بودند از کمال رشک و حسد در مقامِ کشتنِ لاڈ ملکه شده شبے یکے از پسران که کلان تر از همه بود شمشیرے به لاڈ ملکه انداخت و زخم کاری نیامده غوغا شد که لاڈ ملکه را کشتند تاج خان با شمشیر برهنه خود را بدانجا رسانیده قصد پسر کرد چون پسر به یقین دانست که از دستِ او خلاصی ممکن نیست بر قتلِ پدر مبادرت نموده شمشیرِ آن بے سعادت کارگر افتاده تاج خان کشته شد چون پسرانِ تاج خان سرانجامِ قلعه و سپاه نتوانستند نموده بهم آمیختند شیر خان که در همسائگی بود بر مضمون اطلاع یافته بمیر احمد ترکمان که عمدهٔ نوکرانِ تاج خان و خالوے لاڈ ملکه بود در بابِ تادیبِ پسرانِ بے ادب سخن در میان آورده و بعد آمد و شدِ رسولان قرار بران گرفت که شیر خان لاڈ ملکه را در حبالهٔ نکاحِ خود در آورده قلعهٔ چنار را متصرف گردد پس شیر خان عقد با لاڈ ملکه نموده قلعه را مع خزائن و دفائن متصرف گشت

نظم

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ	بمردم خود کشد کام آن آهنگ
ازین جا میرساند دیده را نور	که نظاره میسر نبود از دور

و در خلال این احوال بادشاه محمود بن بادشاه سکندر لودی از صدمهٔ افواج فردوس مکانی بابر بادشاه پناه برانا سنکا برده باتفاق رانا سنکا و حسن خان میواتی و دیگر زمینداران بر سر فردوس مکانی بابر بادشاه آمده و در نواحی قصبهٔ جالوه جنگ کرده شکست خورد چنانچه در محل خود ثبت گردید و بادشاه محمود در حوالی چیتور روز بشب می آورد اتفاقاً اکثر امراے لودی که در ولایت پٹنه اجتماع داشتند کس بطلب بادشاه محمود فرستادند و او آمده بسعی امرا باز بر مسند حکومت پٹنه جلوس نمود و از انجا لشکر گران بولایت بهار در آمد شیر خان چون دید که افغانان را از متابعت بادشاه محمود چاره نیست ناچار بملازمت او رفته اطاعت و انقیاد نمود و امراے بادشاه محمود ولایت بهار را در میان باهم تقسیم نموده پارهٔ بشیر خان گذاشتند و عذر خواهی نموده گفتند که هرگاه ولایت جونپور را از تصرف مغل برآوریم باز تمامی ولایت بهار از تو خواهد بود شیر خان درین باب قول نامه

از بادشاه محمود گرفت و بعد از مدتے جهت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفت
بسهسرام آمد. درین وقت که بادشاه محمود بقصد جنگ مغل و گرفتن ولایت
جونپور می رفت کس بطلب شیرخان فرستاد او جواب نوشت که متعاقب
سرانجام لشکر نموده [illegible] بادشاه محمود گفتند شیرخان بسر تحمل ست
[illegible] بادشاه محمود با لشکر خود
[illegible] جونپور [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] افغانان [illegible]
[illegible] ساختند بادشاه محمود [illegible]
[illegible] دیگر امرای افغان در برابر آمده مقابله نمودند چون شیرخان از
[illegible]
[illegible] مشاهده می نمود [illegible]
[illegible] تمام داد [illegible]
[illegible]

خواهم شد چنانچه در روزِ جنگ با فوج خود طرح داده بکنارے رفته
جنت آشیانی بفتح و فیروزی اختصاص یافته بادشاه محمود بدحال بولایت
پٹنه رفت و گوشه گرفته ترک سپاہگری کرد تا آنکه در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه
بولایت اوڑیسه رفته درانجا وفات یافت و جنت آشیانی بعد از
فتح متوجه آگره شده امیر هندو بیگ را پیشِ شیر خان فرستاد که قلعه چنار
را بوے سپارد شیر خان در دادانِ قلعه عذر آورد و امیر هندو بیگ گشته
بملازمت آمد و چوں ایں خبر بجنت آشیانی رسید متوجه قلعه چنار شده
جمعے از امرا پیشتر فرستاد تا قلعه را محاصره نمودند شیر خان عریضه ارسال
داشت که من بتوجه و امداد حضرتِ فردوس مکانی با بادشاه بمرتبهٔ
حکومت رسیده ام و در جنگِ بادشاه محمود و بَبَّن و بایزید بسبب
فتح آں حضرت شده ام بادشاه اگر چنار را بمن مسلم دارد قطب خان پسر
خود را با فوجے بخدمت فرستاده لوازم خدمت گزاری بتقدیم رسانم و چوں
دراں یورش عنقلبه و استیلاے بهادر شاه گجراتی در میان بود و بسبب جلال ...
دریں وقت مدارا لائق دیده پیشنهاد بدرجه قبول افتاد و شیر خان قطب خاں
را با عیسیٰ خان حاجب که بمنزله وزیر او بود بملازمت فرستاد و جنت آشیانی

مراجعت نموده بمهم بهادر شاه گجراتی پرداخت القصه قطب خان با پانصد
سوار در رکاب آن حضرت بود لیکن از گجرات گریخته پیش پدر آمد و درین مدت
شیر خان فرصت یافته ولایت بهار را مستقر ساخت و لشکر به بنگاله کشید
امرای بنگاله در مقام مرافعت گدهی شده یکماه جنگ کردند آخر الامر
گدهی بتصرف شیر خان درآمده بولایت بنگاله رفت و بادشاه محمود بنگالی
طاقت جنگ نیاورده در حصار گور متحصن شد و شیر خان در تهیه محاصره
مشغول گشته چون یکی از زمینداران بهار فتنه انگیخته بود بجانب بهار نهضت
و خواص خان و دیگر امرای خود را به تسخیر بنگاله گذاشت و چون مدت محاصره
بطول انجامید و غله در شهر نایافت شد ناچار سلطان محمود از راه کشتی
گریخته بحاجی پور رفت و شیر خان خاطر از فتنه و فساد جمع ساخت
دنبال سلطان محمود نموده او را علاج جنگ کرده زخمی از معرکه گریخت و بنگاله
بتصرف شیر خان درآمده عروس آن مملکت را در آغوش کشید و چون
جنت آشیانی از تسخیر گجرات معاودت نموده باگره آمدند شیر خان
را اهم المهمات دانسته بولایت بهار [illegible] بجانب چنار حرکت درآمدند
جلال خان که در قلعه چنار بود و غازی خان سور و جمعی دیگر را بحراست

— ۱۰ قلعه گذاشته خود بجانب کوهستان چهارکهنده رفت و چون شش ماه از
محاصرهٔ قلعهٔ چنار گذشت رومی خان که صاحب اهتمام توپخانهٔ بادشاهی بود
در دریا سرکوبها ساخته قلعه بتصرف سپاه مغل درآمد و بادشاه جمهور که قبل
از معرکهٔ شیرخان گریخته بود درین وقت بملازمت بادشاه رسیده بود محمد
جنت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجه بنگاله شدند
او جلال خان و خواص خان و اکثر لشکر خود را بانتظار گڈهی که [illegible]
بنگاله است فرستاد جنت آشیانی جهانگیر قلی بیگ و دیگر امرا را [illegible]
و جلال خان و خواص خان [illegible] گڈهی [illegible]
آمدند جنت آشیانی [illegible] فرستاده [illegible]
[illegible] گڈهی [illegible]
از گڈهی گذشت شیرخان [illegible] خالی کرده [illegible]
[illegible]
و [illegible]
ازان که گرفتن آن [illegible]
[illegible]

هرکشن نام داشت فرستاده پیغام کرد که ولایت بهار بغایت تنگ است و لشکر
بسیار نزد من جمع آمده و ازین سبب اراده تسخیر ولایت بنگاله دارم و
شما را بسبب قرب و جوار فعلاً جمعیت نیست اکنون اعتماد بیار تین و وثوق
کرده اهل و عیال خود و سپاهیان خود را [illegible]
[illegible]

پیش می بردند جمعی از پیرزالان نشانده بود و خواجه سرایان نیز همراه بودند
راجه و متعلقات اش غافل مطلق شده تفحص و تجسس نموده وهان دهنها
را ملک خود تصور کرده بود در بالا بردن تعجیل نمودند و بعد از آنکه دولیهای
تحویلی که راجه برای آنها تعین کرده بود رسیدند که گرگان دولی نشین
که راجه ایشان را زن تصور کرده بود با شمشیرهای آخته از دولیها بیرون دویدند
و دروازه بانان پول سپاه را که مانند [illegible] بر دروازه [illegible] و جمعی بسیار
قتل کردند و دست بر دروازه آورده با راجه [illegible] ایشان و اولاد و عیال
خواهان بودند به جنگ پیوستند درآن اثنا شجاعت خان با لشکر خود رسیده
تکمیل کرده گرفتن با آوازه بود و خود ایشان [illegible] از بار [illegible]
چون [illegible] از [illegible] آنها دو دیر با الکشت [illegible] راجه کشتن
که با همه اهل و عیال خود و جنگ ایستاده آخر جان داشت که کار از
دست رفته است دروازه [illegible] قلعه را گشاد [illegible]
جنگ [illegible]
با غنائم و فیلان [illegible] آمد قتل [illegible]
[illegible] شجاعت خان فاروقی [illegible]

قلعه اسیر را از اساس گرفته بود و رهتاس بی مبالغه و اغراق در استحکام
بحدیست که مسافران ربع مسکون مانند آن نشان نمی دهند القصه
اکثر بقاع و قلاع هندوستان بنظر مؤلف درآمده است اما چون رهتاس قلعه
دیده نشده المغرض در حوالی قلعه بهار بر زبر کوهی رفیع واقع شده در
عرض و طول زیاده از پنج کروه و از دامن کوه تا دروازه قلعه یک کروه راه
بیشتر است و در اکثر اکنه انحصار سپهر آثار چشمهای آب خوشگوار دو دست
بلکه در مکانی که چاه میکنند بعد از حفر یک ذراع زیاده فوراً چشمه آب شیرین
پیدا می گردد و هر کرا نظر بر آن قلعه می افتد بی اختیار بر زبان می آورد که
از بدیع صنایع آفریدگار است و بنا برآنکه طایر همت هیچ یک از بادشاهان سابق بقید
در هوای تدبیر تسخیر آن قلعه پرواز نکرده بود بقبضه قدرت شیرخان در آمد افغانان
قوی دل شده اهل و عیال خود را در آن قلعه در آورده اسباب قلعه داری
بر وجه اتم سامان نمودند. بیت

بچاره گشاده شود کار سخت بدست آید بهار از درخت

و چون آشیانی حضرت سه ماه در شهر گور که در آن اثنا جنت آباد ساختند به لکهنوتی مذکور است
توقف نموده بعیش و عشرت گذرانیدند درین وقت خبر رسید که هندال میرزا

در آگره و ولایات علم بغی و مخالفت افراشته خطبه بنام خود خوانده شیخ بهاول
الغرض رسانیدن آن حضرت جهانگیر قلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در کومک
گذاشته مراجعت فرمود و چون لشکر پادشاهی از کثرت باران و گل و لای
بی سامان شده اکثر اسپان پایمال مقتول شده بود و نیز تا بیست [illegible]
[illegible] هم راه یافته بود شیر خان فرصت غنیمت شمرده [illegible]

[illegible]

و شیر خاں مراجعت نموده به بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکرے که در
آنجا بودند بدفعات با او جنگ کرده چوں زورے نداشتند خود را علف
تیغ شیر خاں ساختند و شیر خاں خود را شیر شاه خطاب داده سکّه و خطبه
بنام خود ساخت و سالِ دیگر با غلبهٔ شوکت تمام متوجه آگره شد و درین وقت
که بیگانه را یگانه باید ساخت کامران مرزا از خدمتِ جنت آشیانی جدا شده
به لاهور رفت و امراے چغتائی بداں سبب که بادشاه تربیت ترکمانان
می نماید و در غربتِ ایشاں می کوشد نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند
چنانکه گذشت با وجود ایں حال جنت آشیانی از آگره بقنوج شتافت
از آبِ گنگ گذشت و درین محل لشکرِ مغل بصد هزار و لشکر افغانان به پنجاه
هزار سوار میرسد بالجمله در روزِ عاشور و سنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت لشکرِ مغل
کوچ کرده ارادهٔ فرود آمدن منزل داشتند که شیر شاه صف آراسته
بجنگ پیش آمد و لشکرِ مغل بے جنگ هزیمت یافته جنت آشیانی در آب
اسپ انداخت و به محنتِ تمام بدر آمده متوجه لاهور شده و چوں شیر شاه
تا لاهور تعاقب نمود جنت آشیانی بجانبِ سنده روان شد و شیر شاه
تا خوشاب دنبال نموده و اسمٰعیل خاں و غازی خاں و فتح خاں

بلوچ دودائی که سردار طائفه بلوچ بودند آمده شیرشاه را دیدند و شیرشاه
کوهستان نندنه و حوالی کوه بالناث را ملاحظه کرده در جاسے که قلعه ضرور
بود طرح قلعه انداخت و موسوم برهتاس کرد و درین وقت خواص خان
غلام خود را که بسعی و مردانگی او زمام پادشاهی بکف آورده بود امیر الامرا
گردانیده عنبر خان کاسے محروسه با قطاع وسے مقرر فرمود و ابا هیبت خان
نیازی و لشکرے بسیار در انجا گذاشته بجانب هندوستان مراجعت کرد
و چون بآگره رسید شنید که خضر خان سروانی که از جانب او حاکم بنگاله بود
دختر سلطان محمود بنگالی را بعقد در آورده در نشست و برخاست بطریق
پادشاهان سلوک می نماید شیرشاه گفت علاج واقعه پیش از وقوع باید
کرد پس این مهم را واجب دانسته بجانب بنگاله نهضت فرمود خضر خان
شیروانی باستقبال آمده محبوس گشت و شیرشاه ولایت بنگاله را بچند کس
قسمت نموده ملوک الطوائف ساخت و قاضی فضیلت را که از علماے ولایت
کرده بود و بحسن دیانت و امانت اتصاف داشت و در السنه و افواه بقاضی
فصیح مذکور است امین ولایت گردانیده صلاح و فساد ملک را در قبضه اقتدار
او گذاشت و مراجعت نموده به آگره آمده و در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بعزم تسخیر

ولایت مالوه حرکت کرد چون بگوالیار رسید شجاعت خان افغان که از امرای
او بود و بشیر از محاصرهٔ قلعهٔ گوالیار تعیین شده بود و ابوالقاسم بیگ را که از قبل جنت
آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را بتصرف اولیای شیرشاهی درآورد
و شیرشاه چون بمالوه رسید ملوخان حاکم مالوه که از غلامان سلاطین
خلج بود از راه صلح درآمده بی‌طلب بالشکر آمده و از راه دیده در [illegible] از شیرشاه رفته
از همراهی که بر خاطر او است بیابانی یافته راه فرار پیش گرفت و شیرشاه حاجی خان
را بحکومت مالوه گذاشته و شجاعت خان را نیز در سرکار [illegible] داشت اگیر و اوجین
همانجا گذاشت و خود متوجه [illegible] گرد بعد ملوخان جمعیت از زمین شیرشاه
باز بمالوه آمده با حاجی خان و شجاعت خان جنگ کرد و شکست یافته بدر رفت
و چون فتح بنام شجاعت خان شده بود شیرشاه حاجی خان را طلبیده
حکومت مالوه بر شجاعت خان مسلم داشته و در نواحی رنتهنبور رسیده
والیان چرب زبان فرستاده قلعه را از گماشتگان سلطان محمود
بصلح گرفت و از آنجا باگره آمد [illegible] پیش شیرشاه [illegible] و قرار داد [illegible]
رسید و [illegible] این مصرع خواند — مصرع

با ما چه کرد دیدی ملو غلام گیدی

و شیخ عبدالحی و شیخ بنائی مصرعه دیگر گفت. مصرعه

قولبست مصطفی را از خیر قی عبیدی

بالجمله شیرشاه مدت یکسال در آگره قرار گرفت. سرانجام لشکر و ملک نمود
هیبت خان حکم فرستاد که ملتان را از تصرف بلوچان برآورد او رفته
با فتح خان بلوچ جنگ کرد و غالب گشته ملتان را مسخر ساخت و شیرشاه
رعایت او کرده و سه را خطاب اعظم همایون داد و در سنه ۹۵۰ تسعمایه و پنجاه
پورن مل ولد راجه سلهدی پوربیه در قلعه رایسین علم غلبه و استیلا افراشته
اکثر پرگنات آن نواحی را متصرف شد. ازین سبب عرق حمیت شیرشاهی
بحرکت درآمده بتسخیر قلعه رایسین پرداخت و چون مدت محاصره به شش ماه
کشید شیرشاه سخن صلح درمیان آورده با پورن مل عهد و پیمان بست
که باو ضرر جانی نرسانند و پورن مل با زن و فرزند و چهار هزار راجپوت
نامی از قلعه برآمده بیرون منزل کرد و از علمای وقت میر رفیع الدین
صفوی باوجود عهد و پیمان فتوی قتل پورن مل داد و شیرشاه تمام لشکر و فیلان
کوه پیکر آراسته بر سر پورن مل فرستاد تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند پورن مل و راجپوتان
و زنان بر صرف مردانه کار جانسپاری کردند که داستان رستم و اسفندیار بازیچه شد

و پروانه وار خود را بر دم تیغ و تیر و دندان فیل بے محابا بدانسان زدند که جمله بازن و فرزند خود را کشتند و سوختند و شیرشاه مراجعت نموده به آگره آمد و چند ماه قرار گرفت و بتازگی سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت ماروار گردید و در هر منزل گرد لشکر را خندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و احتیاط بتقدیم می رسانید و چون بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر گشت بفکر صائب و اندیشه درست بفرمود تا جوالها بریگ ساخته بالا سرهم میگذاشتند و قلعه می ساختند اول بر سر مالدیو که حکومت ولایت ناگور و جودهپور داشت و در میان راجهاے هندوستان بکثرت لشکر و حشم ممتاز بود رفت و قریب پنجاه هزار سوار راجپوت در ظل رایت راے مالدیو جمع گشته مدت یکماه در نواحی اجمیر در برابر شیرشاه نشست و هیچکدام در جنگ پیش دستی نمی نمودند و شیرشاه جمعیت او را بنظر آورده از آمدن خود پشیمان گشت و چون مالدیو وارث آن مملکت نبود بلکه خروج نموده متغلب را جهاے آن حدود را مغلوب ساخته بود هر آئینه راجها فرصت یافته نزد شیرشاه آمدند و بمشورت شیرشاه کتابات از زبان امراے مالدیو بخط هندی به شیرشاه نوشتند که ما بنابر ضرورت درین مدت

اطاعتِ مالدیو می کردیم و بجفاے او ساخته فقط بلطیفهٔ غیبی بودیم الحمد لله که
شمل توبادشاہے متوجه این صوبه گشت تا انتقام چندین ساله ما از و
بکشد پس هرگاه لشکر ظفر اثر اسلام نزدیک برسد ما از راجه مالدیو جدا شده
بموکب عالی ملحق می گردیم در وقت همان مکاتیب نیز از زبان شیرشاه
نوشتند که انشاء الله تعالی بعد از فتح و مغلوبیت مالدیو شما را معزز و مکرم
داشته جمیع اقطاع موروثی آبا و اجداد شما ارزانی میدارم باید که خاطر جمع
داشته در اظهار لوازم دولتخواهی خود را معاف ندارید پس آن کتابت مزور
را بلطائف الحیل بدست مالدیو انداختند و مالدیو که همیشه از زمینداران امرای
خود اندیشه و دغدغه در خاطر داشت از مطالعهٔ مکاتیب هراسان شده
با آنکه سه چهار منزل بقصد جنگ پیش آمده بود توقف نموده کونهیا نام که از امرای
او بکثرت سپاه و وفور شجاعت از همه مردم امتیاز داشت در پیش رفتن
و جنگ کردن مبالغه بسیار بجاے آورد و چون یکے از کتابات بنام کونهیا
بود و یقین مالدیو شد که او براے مصلحت خود ترغیب قتال می نماید توهمش
زیاده شده عازم مراجعت گشت و کونهیا و دیگر امراے او هرچند نصیحت
کردند سود مند نیفتاد و ایشان چون بر مضمون کتابات

حیلہ آمیز شیر شاہ مطلع شدند از تہمت بیوفائی کہ در ذہنِ ہمہ کس خصوص
راجپوتانِ اصیل ننگ و عارست اندیشیدہ باتفاق بمالدیو گفتند کہ دولتخواہی
و اخلاص ما چون محمول بر نفاق می شود واجب و لازم ست کہ برائے
دفعِ مظنۂ تو با شیر شاہ چندان حرب نمائیم کہ فتح کنیم یا کشتہ شویم و
با این قرار داد خواہی نخواہی وداع کردہ وقت شب کہ مالدیو کوچ کردہ بولایت
دور دست خود رفت کونہیا و دیگر امرائے بزرگ با دہ دوازدہ ہزار سوار کہ
در جمیع معارک از ایشان آثارِ مردانگی بظہور رسیدہ بود بعزم شبخون بجانب
لشکر شیر شاہ روان شدند و راہ غلط کردہ در روز بہ لشکرگاہ شیر شاہ
رسیدند و از کمالِ حمیت و غیرت با افغانان کہ بیے اغراق ہشتاد ہزار
سوار بودند بجنگ ایستادہ مصاف دادند و اکثر افواج افاغنہ را برہم
زدہ نزدیک بآن رسیدہ بود کہ شیر شاہ فرار نماید ناگاہ یکے از امرائے
عمدۂ افغان موسوم بجلال خان جلوانی و معروف بہ شجاعت و کاردانی
با لشکرِ تازہ زور رسید و ہم از گرد راہ بر راجپوتان حملہ آوردہ سلک
جمعیت ایشان را از ہم پاشید و کونہیا و دیگر راجپوتان کشتہ شدند و
شیر شاہ بر شکست متیقن شدہ بود ظفر یافتہ بر زبان آورد کہ برائے

یک مشت ارزن بادشاہی ہندوستان را برباد دادہ بود ہم چہ در ملک
مالدیو بسبب کثرتِ ریگ و کمیِ آب مثلِ دیگر ممالک ہندوستان گندم
و جو و نخود و بتینگر و تنبول و برنج خوب نمی شود واکثر مزروعات ایشان
ارزن است کہ بزبانِ ہندی آن را باجرہ گویند و نیز مالدیوان بناحق
بیگناہ و قتل ایشان و بتر و بیرو حیلہ افغانان مطلع شد و تاسف بسیار
خورد و ناکام بکوہستان جود و جیپور گریختند و شیر شاہ بعد ازیں فتح کہ نہ
درخور بازوے او بود بقلعہ چتور رفتہ بصلح گرفت و مراجعت کردہ بہ رنتھنبور
آمد و چون قلعہ رنتھنبور را بجاگیرِ عادل خان پسرِ بزرگِ خود دادہ بود
عادل خان چند روز رخصت گرفت تا سیرِ قلعہ و سرانجام آن نمودہ
متعاقب آمد و شیر شاہ از انجا بجانبِ قلعہ کالنجر کہ محکم ترینِ قلاع ہندوستان
ست نہضت کردہ و راجہ کالنجر بواسطہ بدعہدی کہ درباب پورن مل دیدہ بود
اطاعت کردہ در مقام مخالفت شد شیر شاہ قلعہ را مرکز وار درمیان گرفتہ
بساختن نقب و سرکوب و ساباط اشتغال نمود و چون ساباط بقلعہ رسید
شیر شاہ از اطراف جنگ انداخت و درجائے کہ خود ایستادہ بود مردمان
حقہاے پروازی تفنگ باندرون قلعہ می انداختند اتفاقاً یک حقہ بردیوارِ قلعہ

خورده برگشت و شکسته در میان حقه‌های دیگر افتاد و آتش در گرفته شیر شاه
با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام دانشمند و دریا خان سروانی سوختند
و شیر شاه با آن حالت خود را بمورچل رسانید و هر لحظه که نفس می کشید و شعور
بهم میرسانید فریاد کرده لشکر را بجنگ ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید
و اهتمام تمام بجنگ می فرستاد و در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول
سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو بود خبر فتح قلعه شنید و ودیعت حیات سپرد وله

ز روزگار همین حالتم پسند آمد — که خوب و زشت و بد و نیک در گذر دیدم
بدین صحیفه مینا ز خامه خورشید — نگاشته سخنی خوشتر از آب زر دیدم
کرا که بدولت دو روزه گشت مستظهر — مباش غره که از تو بزرگتر دیدم

شیر شاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال پادشاهی بلاد هندوستان
کرد بعقل و تدبیر صائب امتیاز تمام داشت و آثار پسندیده بسیار گذاشت چنانچه
از بنگاله و سنار گاؤں تا آب نیلاب [illegible] یک هزار
و پانصد کروه مسافت بود در هر یک کروه سرای از خشت پخته و مسجدی از خشت پخته
و چاه پخته بنا نهاد و موذن و مقری و امامی مقرر نمود و آنها را وظیفه معین کرده
بر هر یک دروازه طعام پخته و خام برای مسافران [illegible]

براے ہند واں مقرر نمودہ کہ دائم می رسانیدند تا مسافران عسرت
نکشیدہ باشند و در ہر سرا دو اسپ بام کہ بزبان ہندی ڈاک گویند
نگاہ داشتہ کہ ہر روز خبر نیلاب و اقصاے بنگالہ باو می رسید و درین راہ
از ہر دو جانب خیابان از درختان میوہ دار از قسم کھرنی و جامون وغیرہ
نہال نشانیدہ بود کہ خلائق در سایہ اش آمد و شد می کردند و ہمیں طریق
از آگرہ تا مندو کہ سی صد کروہ ست درخت میوہ دار برپا کردہ بود و سرا و مسجد
ساختہ و در عہدش امنیت بمرتبہ بود کہ مست ددین در صحرا و بیابان ہر جا
می رسیدند از کالاے خود اندیشہ نکردہ بفراغت می غنودند گویند اگر
زالے باسبدے پر از طلا در صحرا شبہا خواب کردے حاجت پاسبان
اصلا نبودے شیرشاہ ہرگاہ کہ ریش سفید خود را در آئینہ دیدے گفتے
کہ دولت و شاہی نزدیک بوقت شام بمن روے آوردہ پس درین باب
تاسف بسیار خوردے و شعر مضحکانہ و ہندوستانیانہ گفتے القصہ این بیت
سجع نگینہاے اوست۔ بیت۔

شہ اللہ باقی ترا باد دائم یماں شیرشہ بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلائق کردے و سرانجام سپاہ و تیمار رعایا

بواجبی نمودے و بطریقۂ عدل و داد استقامت داشتے۔ بیت

پس از مرگ ہر کس کز و نام ماند ۔ ہمانا کہ در زندگی کام ماند

و شاعرے تاریخ فوتِ او گفتہ۔ قطعہ

شیر شاہے کہ از مہابتِ او ۔ شیر و بز آب را بہم می خورد

چوں برفت از جہاں بدار البقا ۔ گشت تاریخ او ز آتش مرد

ذکر سلطنت سلیم شاہ بن شیر شاہ افغان سور

در وقتیکہ شیر شاہ فوت شد عادل خاں پسرِ بزرگِ او کہ ولیعہد بود در رنتھنبور و پسرِ خردِ او جلال خاں در قصبۂ ریون از توابع پٹنہ بود امرا چوں دیدند کہ عادل خاں دور است و وجودِ حاکم ضروری باشد کس بطلب جلال خاں فرستادند و او در پنج روز خود را بار دوے شاہی رسانیدہ بسعی عیسیٰ خاں صاحب و دیگر امرا در تاریخ پانزدہم ماہ ربیع الاول سنہ ۹۵۲ نہصد و پنجاہ و چہار و پائے قلعۂ کالنجر جلوس فرمودہ مخاطب باسلام شاہ گشت و بزبانہا سلیم شاہ مذکور است القصہ چوں سلیم شاہ قائم مقام پدر شد بہ برادرِ بزرگ کہ عادل خاں باشد عرضہ داشت

نوشته اظهار کرد که چون شما دور بودید و من نزدیک بسبب تسکین فتنه تا آمدن شما محافظت لشکر نمودم و مرا بجز اطاعت و فرمان برداری شما چاره نیست و از کالنجر متوجه آگره شده چون بنواحی قصبه کوڑه رسید خواص خان از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی جشن جلوس ترتیب کرده باز سلیم شاه را باتفاق امرا بر تخت سلطنت اجلاس داد و بعد ازاں سلیم شاه بمقتضائے دنیاداری مکتوبے دیگر بجانب عادل خان نوشته اظهار محبت کرده طالب ملاقات گشت و عادل خان با امرائے سلیم شاه که قطب خان نائب و عیسی خان نیازی و خواص خان و جلال خان جلوانی باشند قلبی نمود که شما در آمدن من چه مصلحت دیده و سلیم شاه هم نگاشت که اگر چهار کس آمده مرا تسلی نمایند می آیم سلیم شاه آں چهار کس را نزد عادل خان فرستاد و ایشاں بعهد و قول تسلی عادل خان نموده قرار دادند که در ملاقات اول او را رخصت دهند و هر کجا از پرگنات که خواهد بگیرد عادل خان اعتماد کرده متوجه آگره شد چوں بقصبه سیکری که بالفعل فتح پور اشتهار دارد رسید سلیم شاه در شکارگاه بود و ایں خبر شنیده و جائے که جهت ملاقات آراسته

بودند استقبال نموده ملاقات کرد و آثار محبت برادری از طرفین ظاهر شد و
لحظهٔ باهم نشستند و متوجه آگره شدند سلیم شاه غدرے نسبت برادر
اندیشیده قرار داده بود که از مردم او بیش از دو کس در قلعهٔ آگره با عادل خان
نگذارند لیکن در دروازه مردم او ممتنع نشده جمعے کثیر درآمدند و اندیشه و
تدبیر سلیم شاه شکست برآمده بالضرورت اظهار ملایمت نموده و چاپلوسی
کرده گفت که تا حال من افغانان سرکش و بے سر را نگاه داشتم آینده
آنها را بتو می سپارم و دست او گرفته بر تخت نشاند و ثنا و چاپلوسی
کرد عادل خان چون عیاش و فراغت جوے بود در راه بازی و مکر
سلیم شاه را می دانست قبول نکرده برخاست و سلیم شاه را بر تخت نشانیده
اول خود سلام کرده مبارکباد پادشاهی گفت آنگاه از امرا هر یکے
مبارکباد گفته لوازم نثار و ایثار بتقدیم رسانیدند و هم دران مجلس
قطب خان نائب و عیسی خان نیازی و خواص خان عرض کردند که
قول و عهد که درمیان آمده اینست که در ملاقات اول عادل خان را
رخصت داده بیانه و توابع بجاگیرش مقرر شود و سلیم شاه قبول نموده
عادل خان را رخصت بیانه داد و عیسی خان نیازی و خواص خان را

همراه کرد و بعد از دو سه ماه سلیم شاه غازی محلی را که از محرمان و مقربان
بود با چولانهٔ طلا فرستاد که عادل خان را گرفته و مقید نموده بیاورد
عادل خان این خبر شنیده نزد خواص خان که در میوات بود رفت
و از نقض عهد سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خان را دل
بهم بر آمد و غازی محلی را طلبید و همان چولانه را بر پایش نهاده لوای مخالفت
برافراشت و با امرایی که همراه سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت
و باتفاق عادل خان با لشکر گران متوجه آگره شد و قطب خان نایب
و عیسی خان نیازی که در قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه رنجیده
بعادل خان نیز ترغیبات نوشتند و قرار داد چنین شد که پاره از شب
هنوز باقی باشد که عادل خان خود را بآگره رساند تا مردم سپاه حجاب مانع
از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد اتفاقاً عادل خان و خواص خان
چون بقصبه سیکری دوازده کروهی از آگره است رسیدند بملاقات شیخ سلیم که از
مشائخ وقت بود رفتند و چون شب برات بود خواص خان بجهت نمازی
که در آن شب مقرر است توقف و اهمال نموده چنانچه بجوانب آگره
رسیدند سلیم شاه از آمدن آنها آگاه شده ... و قطب خان نایب

وعیسیٰ خاں نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من در باب عادل خاں بدعهدی
واقع شده بود خواص خاں و عیسیٰ خاں چرا من اعلام نه کردند
تا من از اندیشهٔ فاسد باز آیم قطب خاں اضطراب سلیم شاه دیده گفت
باکے نیست هنوز کار از علاج بیرون نشده است تسکین این فتنه را
من متعهدم سلیم شاه قطب خاں نائب و دیگر امرا که فی الجمله اتفاق
با عادل خاں داشتند بهانهٔ آنکه رفته حرف صلح و صلاح درمیان آرند
رخصت نموده که نزد عادل خاں روند و قصد او این بود که آن جماعت
را از خود دور کرده بجانب قلعهٔ چنار جهت دست آوردن خزانه فرار نماید
و دیگر باره سامان و استعداد لشکر نموده بکار جنگ و محاربه بپردازد
عیسیٰ خاں نیازی او را ازین امر منع کرده گفت ترا بر دیگر مردم اعتماد نیست
ده هزار کس افغان قسم ملی وغیره از ایام شاهزادگی نوکر خاصهٔ تواند
و خود محل اعتماد هستند با وجود این قدرت و مکنت امر عجیبی ست
که تکیه بر دولت خداداد نمی نمائی و فرار بر قرار اختیار می کنی و امرا
هرچند که مخالفت باطنی داشته باشند [illegible] ستادن از حزم
واحتیاط بیرون ست پس لائق آن ست که خود بنفسه بر تمام لشکر.

سبقت نموده بمیدان کارزار درآئی و پای ثبات محکم نمائی که هیچ کس
در حضور تو بجانب مخالفت نخواهد رفت سلیم شاه ازین سخن قوی دل
گشته قرار بر استقامت داد و قطب خان نائب و دیگران را که رخصت داده
بود باز طلبیده گفت که من بدست خود شما را چگونه بقتل سپارم شاید که
بدی در حق شما سگالند و بعد ازان آماده حرب شده از شهر برآمد
و در میدان بایستاد مردمانی که بعادل خان زبان داشتند
سلیم شاه را در معرکه دیده از شرم داخل سپاه او شدند و در ظاهر بلدهٔ
آگره جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرمود و سنگ
تفرقه در جمعیت عادل خان و خواص خان انداخت چنانچه خواص خان
و عیسی خان نیازی بمیوات رفتند و عادل خان تنها به پتنه رفته و ناپیدا شد
چنانکه از احوال او هیچکس خبر نیافت و ندانست که آخرش چه شد بعده سلیم شاه
تعاقب [illegible] خان و عیسی خان نیازی لشکر تعیین نموده و نیز [illegible]
[illegible] جنگ [illegible] شکست یافته سلیم شاه [illegible] [illegible]
لشکر [illegible] خواص خان و عیسی خان تاب نیاورده بجانب کمایون رفتند
سلیم شاه قطب خان نائب و چند دیگر از امرا ایشان تعیین کرده او [illegible]

در دامن کوه کمایون فرار گرفت و دائم دامن کوه را تاخت و تاراج
نموده خراب می ساخت درین وقت سلیم شاه خود بطرف پنجاب عزیمت
نموده در اثنای راه جلال خان جلوانی و برادرش را بسبب اتفاقی که
با عادل خان داشتند گرفته بقتل رسانید و بپنجاب رسیده خزانه را برآورده
به گوالیار فرستاده خود به آگره مراجعت نموده چون قطب خان در
طلبیدن عادل خان واحد اشتی قصد داخل بود از بیم و هراسی که در بیان
داشت از دامن کوه کمایون فرار نموده به لاهور پیش اعظم همایون خان نیازی
التجا طلب باعظم همایون رفت سلیم شاه با اعظم همایون حکم فرستاده قطب خان
را طلب نمود اعظم همایون قطب خان را فرستاد و سلیم شاه
او را محبوس ساخته با شهباز خان لوهانی که شوهر خواهر سلیم شاه بود و برفرید
کور و چند کس دیگر که جمله چهار ده نفر بودند مقید کرده به گوالیار فرستاد
و شجاعت خان حاکم مالوه و اعظم همایون را طلب داشت شجاعت خان
آمده ملازمت نمود و اعظم همایون عذر آورد و سلیم شاه شجاعت خان
را باز رخصت مالوه داده خود بعزیمت آوردن خزانه رهتاس حرکت نمود
و سعید خان برادر اعظم همایون که پیوسته در حضور می بود - از راه

فرار نموده به لاهور رفت سلیم شاه از نیم راه برگشته باگره آمد و باحضار لشکر
فرمان داده متوجه دهلی شد و حکم کرد که گرد شهر بجای
قلعه که تعمیر کرده همایون بادشاه بود حصاری از گچ و سنگ بسازند
و خبر توجه سلیم شاه بدهلی بشجاعت خان رسید شجاعت خان
برای اظهار اخلاص با جمعی از مخلصان خود ایلغار کرده پیش سلیم آمد و
استمالت یافت و سلیم شاه روزی چند در دهلی بوده و لشکر ترتیب داده آنگاه
عزیمت لاهور نمود و اعظم همایون و طائفه نیازی افغان باتفاق خواص خان
و لشکر پنجاب که اضعاف لشکر سلیم شاه بودند باستقبال شتافته در نواحی
قصبه انباله طرفین بهم رسیدند گویند سلیم شاه چون به لشکر نیازیان قریب
شد فرود آمد خود با تنی چند از نزدیکان بدیدن لشکر نیازیان رفته بر پشته
بر آمد و چون نظرش بر آنها افتاد همانجا ایستاده گفت در ناموس من
می گنجد که لشکر باغی را دیده صبر کنم لیس لعنت بود که افواج صفها راست
کرده عزیمت جنگ نمایند و در شبی که صباح آن جنگ شد اعظم همایون
و برادرانش با خواص خان در باب نصب حاکم کنکاش کرده بودند که حاکم
که باشد خواص خان گفته بود که عادل خان را پیدا کرده حاکم باید ساخت

واعظم ہمایوں درباوراش گفتہ بودند۔ بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

در سرِ ایں مقدمہ میانِ ایشاں کدورت پدید آمدہ و قتلیکہ صف فوج آراستہ شد و طرفین باہم رسیدند خواص خاں بے جنگ ہزیمت نمودہ بدر رفت و نیازیاں حتی المقدور مقابلہ و محاربہ نمودہ ازانجا کہ حسرام نمکی را نتیجہ بجز ندامت و ندامت نیست ایشاں نیز راہ گریز پیمودند و فتح غیبی نصیبِ سلیم شاہ شد

بیت

کسے را کہ دولت کند یاوری کہ آرد کہ با وے کند داوری

سعید خاں برادرِ اعظم ہمایوں با دہ کس از ہمراہاں چوں مسلح بود کسے او را نمی شناخت بہبانۂ مبارکباد و خواست کہ خود را بسلیم شاہ رسانیدہ کار او را بسازد اما فیلبانے او را شناختہ نیزہ بر وحوالہ کرد و او از میانِ حلقۂ فیلاں و فوجِ خاصۂ سلیم شاہ بطرفِ راست بر آمدہ بدر رفت القصہ نیازیاں بعد از شکست بجانبِ دھنکوٹ کہ قریبِ رہ است رفتند سلیم شاہ تعاقب نمودہ تا قلعۂ رہتاس کہ بنا کردۂ پدرش بود رفت و خواجہ اویسِ سروانی را با لشکرے قوی بر سرِ نیازیاں تعیین کردہ خود با گرہ

مراجعت نمود از انجا به گوالیار آمد درین وقت روزے شجاعت خان
بالاے قلعه پیش سلیم شاه میرفت عثمان نام شخصے که شجاعت خان دست
او را بریده بود سر راه کمین کرده فرصت می جست بیکبار جسته زخمے
بر شجاعت خان زد و شجاعت خان زخمی بخانه خود رفت و این عمل را
باغواے سلیم شاه حمل کرد و از گوالیار گریخته بطرف مالوه فرار نمود و سلیم شاه
تا مندو در تعاقب نمود و چون شجاعت خان بیانسواره در آمد عیسی خان
سور را با بیست هزار سوار در اوجین گذاشته خود مراجعت نمود و این قضایا
در سنه ۹۵۴ نهصد و پنجاه چهار رو داد خواجه اویس سروانی
که بر سر اعظم همایون تعیین بود و در نواحی دهنکوٹ با نیازیان جنگ کرده شکست
یافت اعظم همایون تعاقب نموده تا نوشهره آمد سلیم شاه این خبر شنیده
لشکر گران ترتیب داد و بدفع نیازیان فرستاد اعظم همایون باز برگشته
به دهنکوٹ رفت چون لشکر سلیم قریب بموضع سنبله رسید و نیازیان
محاربه نمودند و شکست فاحش خورده مادر و عیال اعظم همایون اسیر
گشتند و اسیران بخدمت سلیم شاه فرستادند و نیازیان بگهکران
پناه برده بکوهستان که متصل کشمیر است در آمدند سلیم شاه بالشکر گران

جهت تسکین فتنهٔ نیازیان حرکت نموده به پنجاب رفت و مدت دو سال
با گهکران محاربه داشت و در همین ایام شخصی در تنگی راه وقتیکه سلیم شاه
بر کوه مانکوت بر می آمد با شمشیر برهنه قصد او کرد سلیم شاه از کمال چستی
و چالاکی بر او غالب آمده بقتل رسانید و شمشیر را شناخت که خود باقبال خان
بخشیده بود و چون گهکران مغلوب و منکوب شدند و قوت در ایشان
نماند اعظم همایون بکشمیر آمد حاکم کشمیر از ملاحظه سلیم شاه سر راه بر نیازیان
گرفته جنگ صف کرد و اعظم همایون و سعید خان بقتل رسید و سرهای ایشان
را بخدمت سلیم شاه فرستاد و سلیم شاه از مهم نیازیان فراغ یافته مراجعت
نمود درین وقت میرزا کامران از جنت آشیانی فرار نموده پناه بسلیم شاه آورد
و او از روی نخوت و تکبر پیش آمده سلوک نالایق کرد ازین سبب میرزا
کامران از پیش او فرار نموده بکوه سوالک در آمد از انجا بولایت گهکران
رفت و سلیم شاه بدهلی رفته روزی چند قرار گرفت درین وقت خبر آمد که
همایون پادشاه به کنار آب نیلاب رسید گویند دران ساعت سلیم شاه
زلو بر گلوی خود نهاده خون می گرفت در ساعت سوار شده روان
گردید و روز اول سه کروه راه رفته منزل کرد و چون توپخانه آراسته

همراه داشت و دران آوان گاوان ارابه به پرگنات رفته بودند و او در رفتن مسارعت داشت بفرمود که پیادگان بجاے گاو ارابه بکشند. پس هر توپے را هزار و دو هزار پیاده کشیدن گرفتند و او بسرعت تمام متوجه لاهور شد و چون همایون بادشاه خود بیشتر مراجعت کرده بود چنانچه بموقع خود ذکر خواهد یافت سلیم شاه نیز از لاهور معاودت نموده در قلعه گوالیار قرار گرفت اتفاقاً روزے در نواحی انتری شکار می کرد جمعے از مفسدان باغواے بعضے کسان سر راه او گرفته در مقام غدر ایستادند و بحسب اتفاق سلیم شاه از راه دیگر مراجعت نمود و آن جماعت بیکار و معطل ماندند و چون این حقیقت بسمع سلیم شاه رسید بهاء الدین و محمود و مدار که سر فتنه بودند بقتل رسانیده در گوالیار قرار گرفت. و هر کس از امراے خود را که بقوت و غلبه گمان می برد گرفته محبوس می ساخت و می کشت تا آنکه خواص خان که در شجاعت رستم زمان و در سخاوت حاتم دوران بود از و متوهم شده کوه بکوه و صحرا به صحرا می گشت و از سرگردانی به تنگ آمده در آواخر سنه ۹۵۹ نهصد پنجاه و نه با مان نزد تاج خان کرانی که یکے از معتبرین امراے او بود و در سنبل اقامت داشت آمد و تاج خان بحکم سلیم نقض عهد نموده به تیغ غدر

او را بقتل آورده مرده مانش تابوتِ او را به دهلی آورده مدفون گردانیدند و
اہلِ ہند او را از جملہ اہل اللہ و اولیا می شمارند و او را خواص خان ولی میگویند
و قتلِ او مبارک نیامده بعد از اندک فرصتے در اوائل سنہ ۹۶۰ نهصد و شصت
دانہ دنبلے بر جسم سلیم برآمده از شدت وجع خون گرفت و از خانہ برآمده
تصرف ہوا شد و درگذشت مدتِ بادشاہیش نہ سال از نیلاب تا بنگالہ
درمیان سراہاے شیر شاه یک سراے دیگر آباداں ساخت و در ہر سرا طعام
پختہ و خام بطریق شیر شاه جہت مسافران خواه فقیر خواه غنی مقرر کرده بود
و در ہمیں سال محمود شاه گجراتی و برہان نظام الملک بحری نیز وفات یافتند
و پدر مؤلف تاریخ ایں واقعہ را زوال خسرواں یافتہ و از قضایاے عجیب
کہ در زمانِ سلیم شاه دست داد واقعہ شیخ علائی ست و تفصیلِ آں بر سبیلِ اجمال
آنکہ پدرِ او حسن نام داشت و بخلافت شیخ سلیم در قصبہ بیانہ بر سجاده شیخی
ارشاد طالباں می نمود و چوں رخت بعالمِ بقا کشید شیخ علائی کہ ارشد
اولادش بود و در فضیلت و دانش امتیاز تمام داشت قائم مقامِ پدر گشتہ
بارشادِ طالباں مشغول شد اتفاقاً شیخ عبداللہ افغان نیازی کہ از مریدانِ نامیِ
شیخ سلیم چشتی بود از سفرِ مکہ معظمہ معاودت نمود و روش مہدویہ یعقیده کہ سید محمد

جونپوری مہدی موعود ست اختیار کردہ در بیانہ رحل اقامت انداخت و
چون شیخ علائی را وضع او خوش آمدہ فریفتۂ صحبت او گشت طریقۂ آبا و اجداد
را ترک کردہ خلائق را بروش مہدویہ دعوت کردن گرفت و برسم آن طائفہ
بیرون شہر در ہمسائگی شیخ عبداللہ افغان نیازی توطن نمود و با جمعے کثیر
از احباب خود کہ بوے متفق شدہ و گردیدہ بودند بطریق توکل و تجرید بسر می‌برد
و ہر روز در وقت نماز بنوعے تفسیر قرآن مجید می نمود کہ ہر کہ در مجلس او حاضر می بود
یکے ازیں دو کار میکرد یا اینکہ اصلاً و قطعاً سلسلۂ کار خود منیرفت و ترک اہل و عیال
کردہ داخل دائرہ مہدویہ می گشت و یا اینکہ از معاصی و مناہی تائب شدہ
بسید محمد جونپوری میگروید پس ازاں اگر کشت و زراعت یا تجارت میکرد دہ یک
در راہ خدا تعالی صرف می نمود و بسیارے ہمچناں شدند کہ پدر از پسر و برادر
از برادر و زن از شوہر مفارقت گزیدہ راہ فقر و قناعت پیش گرفتند و ونذور
و فتوح کہ باو می آمد خرد و کلاں علی السویہ شریک بودند و اگر چیزے بہم نمیرسید دو روز
و سہ روز بفاقہ میگذرانیدند و اظہار نمیکردند و بیاس اوقات صرف میداشتند
و سپر و شمشیر و اسلحہ ہمہ وقت با خود ہمراہ داشتہ در شہر و بازار ہر جا نامشروع میدیدند اول
برفق و مدارا منع می نمودند و آخر اگر پیش نمیرفت قہراً و جبراً تغییر آن نامشروع میدادند

از حکام شهر هر که موافق ایشان بود در امداد او میکوشیدند و هر که منکر بود قدرت
بر منع و مقاومت ایشان نداشت و چون شیخ عبدالله افغان نیازی دید که با خاص
و عام در افتاده است عنقریب فتنه خواهد برخاست شیخ علائی را دلالت سفر حجاز
کرد و شیخ علائی بهمان وضع و حالت که بود با سی صد و هفتاد خانوار مردم متوجه
سفر حجاز شد و چون بخواص پور که در حدود جودهپور واقع ست رسید خواص خان
مشهور باستقبال او برآمده داخل معتقدان او شد اما در اندک فرصتی فساد مذهب
مهدویه بخاطر آورده از ایشان برگشت و شیخ علائی آن معنی را فهمیده و بدان
بهانه که در امر معروف و نهی منکر بواجبی اطاعت نمیکند اظهار رنجش از خواص خان
کرده از خواص پور برآمد و فسخ عزیمت سفر حجاز نموده بجانب بیانه برگشت و
دران ایام که سلیم شاه در آگره بر تخت نشست بموجب طلب سلیم شاه با گروه
خود در مجلس او حاضر شده برسوم و آداب بادشاهان مقید نشد و سلام مشروع
بر سلیم شاه کرد و سلیم شاه علیک السلام گفت و این معنی بر مقربان او دشوار آمده
ملا عبدالله سلطانپوری المخاطب مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشته
فتوی بقتل او داده و سلیم شاه میرزا رفیع الدین انجو و ملا جلال بهیم دانشمند
و ملا ابوالفتح تهانیسری و دیگر علمای آن وقت را احضار فرموده تشخیص این

قضیه را حوالهٔ ایشان نمود و در حضورِ سلیم شاه مجلس بحث منعقد گشته شیخ علائی بر هیچکدام غالب نمی شد بلکه مغلوب گشته از جواب عاجز می آمد و خود را بتفسیرِ قرآن زده بنوعے بیانِ معانی آیات می نمود که در سلیم شاه اثر کرده باوے میگفت اے شیخ ازیں دعوی باطل مهدویه باز آے تا ترا بر تمام قلمروِ خود محتسب گردانم و تا ایں زمان بیفرمانِ من امر معروف میکردی من بعد بحکم من میکرده باشی و چوں شیخ علائی ایں معنی قبول نکرد با وجودِ آں سلیم شاه برخلافِ فتوی ملا عبد الله سلطان پوری حکم بقتل نکرده جانبِ قصبه هندیه که سرحدِ دکن ست اخراج فرمود و بهار خاں حاکم آں موضع که از امراے عمدهٔ سلیم شاه بود با تمامِ لشکرِ خود باو گرویده در دائره اعتقاد و اخلاصِ او در آمد و مخدوم الملک ایں معنی را با قبیح وجوه خاطر نشانِ سلیم شاه نموده او را از سرحد طلبید و دریں مرتبه باز سلیم شاه علما را حاضر ساخته بیشتر از بیشتر به تشخیصِ ایں قضیه مقید شد پس ملا عبد الله سلطانپوری بسلیم شاه گفت که ایں مرد خود نیز دعوی مهدویت میکند و مهدی بادشاه تمام روے زمین خواهد بود بنا براں تمام لشکرِ تو باو گرویده اند چنانچه خویشان تو نیز در خفیه بمذهبِ او در آمده اند و محتمل است که خلل در ملکِ بادشاهیِ تو پدید آید سلیم شاه بهیچ وجه گوش بسخنِ ملا عبد الله نکرده باز شیخ علائی را به بهار

زد و شیخ بڑہ طبیب که مرد دانشمندے بود و شیر شاہ معتقدِ او بوده و کفش پیش پائے او گذاشت فرستاد تا بموجب فتوی او عمل کند و سلیم شاہ خود متوجہ بجانب پنجاب گردیدہ بتعمیرِ قلعہ مانکوٹ مشغول شد و چوں شیخ علائی بہار رسید شیخ بڑہ موافق فتوائے ملا عبداللہ سلطانپوری المخاطب بمخدوم الملک فتوے نوشتہ بقاصدانِ سلیم شاہ داد دراں اثنا شیخ را مرض طاعون کہ دراں وقت شائع بود عارض شدہ در حلقِ او جراحتے افتاد کہ مقدار یک انگشت فتیلہ میرفت و رنجِ سفر نیز علاوۂ آں گشتہ چوں شیخ را پیشِ سلیم شاہ آوردند قوتِ گفتار نداشت سلیم شاہ آہستہ بگوشِ او گفت کہ بگو من مہدوی نیم و مطلق العنان باشں شیخ گوش بسخنِ او نکرد و سلیم شاہ مایوس گشتہ بفرمود او را تازیانہ چند زدند و او در تازیانۂ سوم جان بقابضِ ارواح سپرد و ایں قضیہ در سنہ ۹۵۵ نہصد و پنجاہ و پنج رو نمود و ذاکر اللہ تاریخِ او شد و سلیم شاہ چوں فوت شد پسرش فیروز خاں کہ دوازدہ سالہ بود باتفاقِ امرا در قلعۂ گوالیار بر تخت نشست و ہنوز سہ روز نگذشتہ بود کہ مبارز خاں ولد نظام خاں سور کہ برادرزادۂ شیر شاہ و عمو بچۂ سلیم شاہ و برادر زنِ او بود خواہرزادہ خویش فیروز خاں را بقتل رسانید و باتفاق وزرا و امرا بر تخت نشستہ خود را محمد شاہ عادل لقب داد و خواجہ نظام الدین بخشی

در تاریخ اکبری مرقوم گردانیده که سلیم شاه پیش از مرضِ موت با منکوحهٔ خود
مسماة بی بی بائی بارها میگفت که اگر فیروز خان پسرِ خود را دوست می داری
اجازت ده تا مبارز خان برادرِ ترا از میان بردارم که خارِ راهِ پسرِ تست و
اگر برادر را دوست میداری دست از حیاتِ پسر بشوی که او را از مبارز خان
خطرهاست و منکوحه اش جواب میداد که برادرم عمر بعیش و عشرت میگذراند
و بساز و نغمه اوقات مصروف میدارد و او را سر و برگِ بادشاهی نیست هر چند
سلیم شاه او را درین باب ملامت می کرد فائده نداشت تا آنکه عاقبت
بعد از فوتِ سلیم شاه روز سوم مبارز خان با عوانِ خود بمحلِ فیروز خان در آمده
قصدِ قتلِ او کرد و چندانکه خواهر زاری می نمود و شفاعتِ پسرِ خود می کرد و
می گفت بگذار تا من او را گرفته بجائے برم که کسے نشان از و نیابد فائده
نکرد القصه آن طفل بیچاره بیگناه را به تیغِ جفا در گذرانید - بیت -

بمردی که ملکِ سراسر زمین — نیرزد که خونے چکد بر زمین

انتخاب از بوستانِ سعدی

باب اوّل

در عدل و رای و تدبیر جہانداری

نگنجد کرمہاے حق در قیاس — چہ خدمت گزارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاہِ درویش دوست — کہ آسایشِ خلق در ظلِّ اوست

بسے بر سرِ خلق پایندہ دار — بتوفیق طاعت دلش زندہ دار

برومند دار از درختِ امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براہِ تکلّف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شہ راہ رو — تو حق گوے و خسرو حقائق شنو

چہ حاجت کہ نُہ کرسیِ آسمان — نہی زیرِ پاے قزل ارسلان

نگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص در خاک نه

بطاعت بنه چهره بر آستان — که این است سر جادهٔ راستان

اگر بنده‌ای سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی — توانای درویش پرور توئی

نه کشور خدایم نه فرمان دهم — یکی از گدایان این درگهم

چه برخیزد از دست و کردار من — مگر دست لطفت شود یار من

تو بر خیر و نیکی دهم دسترس — وگرنه چه خیر آید از من بکس

دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر می‌کنی پادشاهی بروز

کمر بسته گردن کشان بر درت — تو بر آستان عبادت سرت

زهی بندگان را خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق گذار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار

چنان هول زان حال بر من نشست — که ترسیدنم پای رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ | که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود | خدایش نگهبان و یاور بود
محال ست چون دوست دارد ترا | که در دست دشمن گذارد ترا
ره این ست روی از طریقت متاب | بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش | که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان | بهرمز چنین گفت ~~نوشین روان~~ [فرشیدورن]
که خاطر نگهدار درویش باش | نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس | چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند | شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار | که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت | درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش | وگر می کنی می کنی بیخ خویش
اگر جاده بایدت مستقیم | ره پارسایان امید ست و بیم

گزندِ کسانش نیاید پسند	که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشتِ وی این خوی نیست	دراں کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر	وگر یکسواره سرِ خویش گیر
فراخی دراں مرز و کشور مخواه	که دل تنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبرانِ دلاور بترس	ازاں کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب	که دارد دلِ اہلِ کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور	بزرگاں رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت	که مر سلطنت را پناہند و پشت
مراعاتِ دہقاں کن از بہرِ خویش	که مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے	کز و نیکوئی دیده باشی بسے

پند دادنِ خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت	دراں دم که چشمش ز دیدن بخفت
براں باش تا ہر چه نیت کنی	نظر در صلاحِ رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و رای	که مردم ز دستت نپیچند پاے

گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر

بسی بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

خرابی کند مرد شمشیرزن — نه چندانکه دود دلِ طفل و زن

چراغی که بیوه‌زنی برفروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت

وزان بهره‌ورتر در آفاق کیست — که در ملکرانی بانصاف زیست

چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می بگذرند — همان به که نامت بنیکی برند

خداترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک است و پرهیزگار

بداندیشِ تست آن و خونخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق

ریاست بدستِ کسانی خطاست — که از دستشان دستها بر خداست

نکوکار پرور نبیند بدی — چو بد پروری خصم جان خودی

مکافاتِ دشمن بمالش مکن — که بیخش برآورد باید ز بن

مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — چه از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید — نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانِ اسیر — چو گردش گرفتند دزداں به تیر

چه مردانگی آید از رهزناں — چه مردانِ لشکر چه خیلِ زناں

شهنشه که بازارگاں را بخست — درِ خیر بر شهر و لشکر ببست

کے آں جا دگر هوشمنداں روند — چو آوازهٔ رسمِ بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول — نکو دار بازارگان و رسول

بزرگاں مسافر بجاں پرورند — که نامِ نکوشاں بعالم برند

تبه گردد آں مملکت عن قریب — کزو خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیاح دوست — که سیاح جلابِ نامِ نکوست

نکو دار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیبشاں بر حذر باش نیز

ز بیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن تواں بود در زیِ دوست

قدیمانِ خود را بیفزای قدر — که هرگز نیاید ز پرورده غدر

چو خدمتگزاریت گردد کهن — حقِ سالیانش فرامش مکن

گر او را هرم دستِ قدرت ببست — ترا بر کرم همچناں دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید · چو خسرو برسمش قلم درکشید

چو شد حالش از بی‌نوائی تباه · نبشت این حکایت بنزدیک شاه

که ای شاه آفاق گستر بعدل · اگر من نماندم تو مانی بفضل

چو بذل تو کردم جوانی خویش · بهنگام پیری مرانم ز پیش

غریبی که پرفتنه باشد سرش · میازار و بیرون کن از کشورش

تو گر خشم بر وی نرانی رواست · که خود خوی بد دشمنش در قفاست

وگر پارسی باشدش زادبوم · بصنعاش مفرست و سقلاب و روم

هم آنجا امانش مده تا بچاشت · نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین · کزو مردم آیند بیرون چنین

عمل گر دهی مرد منعم شناس · که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش · ازو بر نیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت · بباید برو ناظری برگماشت

ور او نیز درساخت با خاطرش · ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خداترس باید امانت گزار · امین کز تو ترسد امینش مدار

بیفشان و بشمار و عاقل نشین / که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم / نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار / یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم / رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه / چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار / به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل / بیفتد نبرّد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر / پدروار خشم آورد بر پسر
گهش می زند تا شود دردناک / گهی می کند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر / وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است / چو رگ زن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چه یاد آیدت عهد شاهان پیش / همان نقش بر خوان پس از عهد خویش
نیاید کس اندر جهان کو بماند / مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای / پل و خانه و خوان و مهمان سرای

بر آن کو نماند از پسش یادگار   درخت وجودش نیاورد بار

وگر رفت و آثار خیرش نماند   نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواهی که نامت بود جاودان   مکن نام نیک بزرگان نهان

همین کام و ناز و طرب داشتند   به آخر برفتند و بگذاشتند

یکی نام نیکو ببرد از جهان   یکی رسم بد ماند از او جاودان

به سمع رضا مشنو ایذای کس   وگر گفته آید به غورش برس

گنهکار را عذر نسیان بنه   چو زنهار خواهند زنهار ده

گر آید گنهکاری اندر پناه   نه شرط است کشتن به اول گناه

چو باری بگفتند و نشنید پند   دگر گوشمالش به زندان و بند

وگر پند و بندش نیاید بکار   درختی خبیث است بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناه کسی   تأمل کنش در عقوبت بسی

که سهل است لعل بدخشان شکست   شکسته نشاید دگرباره بست

گفتار

نه بر حکم شرع آب خوردن خطاست   وگر خون به فتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک   الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مرد ستمکاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را

تنت زورمندست و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران

که وی بر حصاری گریزد بلند — رسد کشوری بی‌گنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان — که ممکن بود بی‌گنه در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد — بمالش خساست بود دست برد

کزان پس که بر وی بگریند زار — هم آواز گویند خویش و تبار

که مسکین در اقلیم غربت بمرد — متاعش کز او ماند ظالم ببرد

بیندیش از آن طفلک بی‌پدر — وز آه دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوی پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال

پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق گر سر به سر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تهیدستی آزاده مرد — ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر — قبا داشتی هر دو روی آستر

یکے گفتش اے خسرو نیک روز — قبائے زدیبائے چینی بدوز

بگفت این قدر ستر و آسایش ست — وزین بگذری زیب و آرایش ست

نہ از بہر آن می ستانم خراج — کہ زینت کنم بر خود و تخت و تاج

چو ہمچون زنان حلہ در تن کنم — بمردی کجا دفع دشمن کنم

مرا ہم ز صد گونہ آز و ہواست — ولیکن خزینہ نہ تنہا مراست

خزائن پر از بہر لشکر بود — نہ از بہر آذین و زیور بود

سپاہی کہ خوشدل نباشد ز شاہ — ندارد حدود ولایت نگاہ

چو دشمن خر روستائی برد — ملک باج و دہ یک چرا می خورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج — چہ اقبال ماند در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتادہ زور — برد مرغ دون دانہ از پیش مور

رعیت درخت ست اگر پروری — بکام دل دوستان برخوری

ببے رحمی از بیخ و بارش مکن — کہ نادان کند حیف بر خویشتن

کسان برخورند از جوانی و بخت — کہ بر زیردستان نگیرند سخت

اگر زیردستے بیفتد ز پاے — حذر کن ز نالیدنش بر خداے

چو شاید گرفتن بنرمی دیار — بپیکار خون از مشامے مبار

بمردی که ملک سراسر زمین — نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت — به سر چشمه بر به سنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند — برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتیم عالم بمردی و زور — ولیکن نبردیم با خود بگور

چو بر دشمنی باشدت دسترس — مرنجانش کو را همین غصه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت — به از خون او کشته در گردنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار — ز لشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش گله بانی به پیش — شهنشه برآورد کشتاق ز کیش

یقین اوراز دشمنان داریاک — که در خانه باشد گل از خار پاک

برآورد چوپان بدل خروش — که دشمن نیم در هلاکم مکوش

من آنم که اسبان شه پرورم — بخدمت درین مرغزار آورم

ملک را دل رفته آمد بجای — بخندید و گفت ای نکوهیده رای

ترا یاوری کرد فرخ سروش — وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبانِ مرزی انجمن بد بگفت — نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیر خود و دولت نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنان ست در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیدهٔ — ز جیل و چراگاه پرسیدهٔ
گذشته بهر آمدم پیش باز — نمیدانستم از بداندیش باز
تو دانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار
و اگر یابی نقل ست و رای — تو هم گله خویش داری بجای
ور آن دار ملک از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه — بکیوان برت کلّه خوابگاه
چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش
که نالد ز ظالم که در دور تست — که هر جور کو می کند جور تست
نه سگ دامن کاروانی درید — که دهقان نادان که سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدست است فتحی بکن
بگوی آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی — طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن کشی در عراق — که می گفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار — پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند — که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز — غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست — که نتواند از پادشه داد خواست

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز — حکایت کند ز ابن عبدالعزیز

که بودش نگینی بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز — دری بود در روشنائی چو روز

قضا را درآمد یکی خشک سال — که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید — خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود بفروختندش به سیم / که رحم آمدش بر غریب و یتیم

به یک هفته نقدش بتاراج داد / به درویش و مسکین و محتاج داد

بریدند بر وی ملامت کنان / که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که می‌گفت باران دمع / به عارض فرو می‌دویدش چو شمع

گزشته است پیرایه بر شهریار / دل شهری از ناتوانی فگار

مرا شاید انگشتری بی‌نگین / نشاید دل خلقی اندوهگین

خنک آنکه آسایش مرد و زن / گزیند بر آسایش خویشتن

نکردند رغبت هنرپروران / به شادی خویش از غم دیگران

اگر خوش بخسبد ملک بر سریر / نپندارم آسوده خسبد فقیر

وگر زنده دارد شب دیریاز / بخسبند مردم به آرام و ناز

بحمد الله این سیرت و راه راست / اتابک ابوبکر بن سعد راست

حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست / که چون تکله بر تخت زنگی نشست

به دورانش از کس نیازرد کس / سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یک ره به صاحبدلی / که عمرم به سر رفت بی‌حاصلی

چو می بگذرد ملک و جاه و سریر — نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم بکنج عبادت نشست — که دریابم این پنج روزی که هست

چو بشنید دانای روشن نفس — به تندی برآشفت کای طبل بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست — به تسبیح و سجاده و دلق نیست

تو بر تخت سلطانی خویش باش — به اخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار — ز طامات و دعوی زبان بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیک مردی ز اهل علوم

که پایابم از دست دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرور انجمن

کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم — که از غم بفرسود جان در تنم

برآشفت دانا که ای هیچ هیچ — [illegible] عقل و همت چه پیچی بپیچ

ولایت چه باشد تو خویش خود [illegible]

ترا [illegible] تا [illegible] ست [illegible]

اگر هوشمند است اگر بی‌خرد [illegible]

شفقت نیز زو جهان داشتن [illegible]

تو بار سپه خود کن گران پر خرد [illegible]

بدین پنج بر وزره اقامت مناز [illegible]

کرا [illegible] خیال عجب [illegible]

که و تخت و ملکش نیابد زوال [illegible]

کرا جاودان ماندن امید نیست [illegible]

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال [illegible]

وزان کس که خیری بماند بجا [illegible]

بزرگی کزو نام نیکو بماند [illegible]

یکے بازبیں خائن و شرمسار — بپوشد همی مردِ ناکرده کار
بهل تا بدنداں برد پشتِ دست — تنورے چنیں گرم و ناں در نبست
بدانی گہِ غلہ برداشتن — کہ سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدادوست نامے در اقصائے شام — گرفت از جہاں کنجِ غارے مقام
بصبرش دراں کنجِ تاریک جاے — بگنجِ قناعت فرو رفتہ پاے
بزرگاں نهادند سر بر درش — کہ در می نیامد بدر با سرش
تمنا کند عارفِ پاکباز — بدریوزه از خویشتن ترکِ آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده — بخواری بگرداندش ده بده
دراں مرز کیں پیرِ هشیار بود — یکے مرزباں ستمگار بود
کہ هر ناتواں را کہ دریافتے — بسرپنجگی پنجہ برتافتے
جهاں سوز و بے رحمت و خیره کش — ز تلخیش روے جهانے ترش
گروهے برفتند ازاں ظلم و عار — ببردند نامِ بدش در دیار
گروهے بماندند مسکین و ریش — پسِ چرخہ نفریں گرفتند پیش
ید ظلم جائیکہ گردد دراز — نبینی لبِ مردم از خنده باز

به بیداری شیخ آمدی گاه گاه | خدادوست در وی نکردی نگاه

ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت | بنفرت ز ما درمکش روی سخت

مرا با تو دانی سر دوستیست | ترا دشمنی با من از بهر چیست

گرفتم که سالار کشور نیم | بعزت ز درویش کمتر نیم

نگویم فضیلت نهم بر کسی | چنان باش با من که با هر کسی

شنید این سخن عابد هوشیار | برآشفت و گفت ای ملک هوشدار

وجودت پریشانی خلق ازوست | ندارم پریشانی خلق دوست

تو با دوستداران من دشمنی | نپندارمت دوستدار منی

گرافتند همی دوستی بامنت | مگر آن که دارد خدا دشمنت

خدادوست را گر بدرند پوست | نخواهد شدن دشمن دوست دوست

عجب دارم از خواب آن سنگدل | که شهری بخسپند ازو تنگدل

الا گر بینش داری و عقل و هوش | بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

دها زورمندی مکن بر کهان | که بر یک نمطی نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ | که گر دست یابد برآید بهیچ

بهر گفتمت پاس مردم بجای — که عاجز شوی گر درآیی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم به رنج

مپندار از در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر از وی شوی

به همت برآر از ستیهنده شور — که بازوی همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند

به بانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا بایستی

براینت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع و نخیل

چو در خشکی سبز برگ دیدم درخت   تهی بار از آن است ورا در درخت

نه در کوه سبزی نه در باغ شخ   ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

در آن حال پیش آمدم دوستی   از او مانده بر استخوان پوستی

وگرچه به مکنت قوی حال بود   خداوند جاه و زر و مال بود

بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی   چه درماندگی پیشت آمد بگوی

بغرید بر من که عقلت کجاست   چو دانی و پرسی سوالت خطاست

نبینی که سختی بغایت رسید   مشقت بحد نهایت رسید

نه باران همی آید از آسمان   نه بر می‌رود دود فریادخوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست   کشد زهر جائی که تریاک هست

گر از نیستی دیگری شد هلاک   ترا هست بط را ز طوفان چه باک

نگه کرد رنجیده در من فقیه   نگه کردن عالم اندر سفیه

که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق   نیاساید و دوستانش غریق

من از بینوائی نیم روی زرد   غم بینوایان دلم خسته کرد

نخواهم که بیند خردمند ریش   نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمدالله ار چه ز ریش ایمنم   چو ریشی ببینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آن تندرست — که باشد به پهلوی بیمار سست

چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهرست و درد

یکی را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت

یکی شکر گفت اندراں خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود

جهاندیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس

پسندی که شهری بسوزد بنار — وگرچه سرایت بود بر کنار

بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ

توانگر خود آن لقمه چون میخورد — چو بیند که درویش خون میخورد

مگو تندرستست رنجور دار — که می پیچد از غصه رنجور وار

تنکدل چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند

دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش

اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است

همینت بسندست اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم

نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند

خطا بین که بر دست ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت

خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر

بقومی که نیکی پسندد خدای — دهد خسرو عادل نیک رای

چو خواهد که ویران شود عالمی — کند ملک در پنجهٔ ظالمی

سگالند از نیک مردان حذر — که خشم خدایست بیدادگر

بزرگی ازو دان و منت شناس — که زائل شود نعمت ناسپاس

نه خود را نداند در کتاب مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید

اگر شکر کردی بریں ملک و مال — بمالی و ملکی رسی بی زوال

وگر جور در پادشائی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی

حرامست بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک خردله — که سلطان شبان ست و عامی گله

چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگ ست فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد | که با زیر دستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پیت | نکو باش تا بد نگوید کسیت

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر | برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردن کش و پیلتن | نکو روی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت | طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد | به هر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند | به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد | به جان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلانیدش طناب امل | وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه | که بی حد و مر بود گنج و سپاه
به حکم نظر در به افتاد خویش | گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نام نیکو برد | یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش / چنان کز خلایق بهنگام عیش

بگردون شدی بانگ شادی چو رعد / چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد / که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودک نامجوی / پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملازم بدلداری خاص و عام / ثناگوی حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتی دلیر / که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد بر ایام او بر دلی / نگویم که خاری که برگ گلی

سرآمد بتایید ملک از سران / نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج / بیفزود بر مرد دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان / بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواه درویش بود / حقیقت که او دشمن خویش بود

بامید بیشی نداد و نخورد / خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی / پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر / که ظلم است در بوم آن بی‌هنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت / زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت ‌ ‌ ‌ ‌ بناکام دشمن بر و دست یافت

ستیز فلک بیخ و بارش بکند ‌ ‌ ‌ ‌ سم اسپ دشمن دیارش بکند

وفا در که جوید چو پیمان گسیخت ‌ ‌ ‌ ‌ خراج از که خواهد چو دهقان گریخت

چه نیکی طمع دارد آن بی صفا ‌ ‌ ‌ ‌ که باشد دعاے بدش در قفا

چو بختش نگون بود در کاف کن ‌ ‌ ‌ ‌ نکرد آنچه نیکانش گفتند کن

چه گفتند نیکان بر آن نیک مرد ‌ ‌ ‌ ‌ تو بر خور که بیدادگر بر نخورد

گمانش خطا بود و تدبیر سست ‌ ‌ ‌ ‌ که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکے بر سر شاخ و بن می برید ‌ ‌ ‌ ‌ خداوند بستان نگه کرد و دید

بگفتا گر این مرد بد می کند ‌ ‌ ‌ ‌ نه با من که با نفس خود می کند

نصیحت بجاست اگر بشنوی ‌ ‌ ‌ ‌ ضعیفان میفگن بکتف قوی

که فردا بداور برد خسروے ‌ ‌ ‌ ‌ گداے که پیشت نیرزد جوے

چو خواهی که فردا بوے مهترے ‌ ‌ ‌ ‌ مکن دشمن خویشتن کهترے

که چون بگذرد بر تو این سلطنت ‌ ‌ ‌ ‌ بگیرد بکین آن گدا دامنت

مکن پنجه از ناتوانان بدار ‌ ‌ ‌ ‌ که گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشتست در چشمِ آزادگان ... بیفتادن از دستِ افتادگان
بزرگانِ روشندلِ نیکبخت ... بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو ... وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست ... که ایمن‌تر از ملکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند ... حق اینست و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویشِ نانی خورد ... ملک هم بقدرِ جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام ... چنان خوش بخسپد که سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می‌رود ... بمرگ این دو از سر بدر می‌رود
چه آن را که بر سر نهادند تاج ... چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست ... وگر تنگدستی بزندان درست
دران دم که اجل بر سرِ هر دو تاخت ... نمی‌شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در حله ... سخن گفت با عابدی کله

که من قبضهٔ فرماندهی داشتم ‌ ‌ بسر بر کلاه مهی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق ‌ ‌ گرفتم به بازوی دولت عراق

طمع کرده بودم که کرمان خورم ‌ ‌ که ناگه بخوردند کرمان سرم

بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش ‌ ‌ که از مردگان پندت آید بگوش

در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش ‌ ‌ نورزد کسی بد که نیک آیدش

شر انگیز هم بر سر شر رود ‌ ‌ چو کژدم که با خانه کمتر رود

اگر نفع کس در نهاد تو نیست ‌ ‌ چنین جوهر و سنگ خارا یکیست

غلط گفتم ای یار شایسته خوی ‌ ‌ که نفعست در آهن و سنگ و روی

چنین آدمی مرده به ننگ را ‌ ‌ که بر وی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمی زاده از دد به است ‌ ‌ که دد ز آدمی زادهٔ بد به است

به است از دد انسان صاحب خرد ‌ ‌ نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان ندارد بجز خورد و خواب ‌ ‌ کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگون بخت بی راه رو ‌ ‌ پیاده برد زو برفتن گرو

کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت | کز و خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش | که بدمرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گزیری بچاهی در افتاده بود | که از هول او شیر نر ماده بود
بداندیش مردم بجز بد ندید | بیفتاد و عاجزتر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت | یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریادِ کس | که می خواهی امروز فریادرس
همه تخم نیکو وی کاشتی | ببین لاجرم بر که برداشتی
که بر جانِ ریشت نهد مرهمی | که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه | بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام | یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق | دگر تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار | که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم ای در خزان کِشته جو | که گندم ستانی بوقتِ درو
درختِ زقوم ار بجان پروری | مپندار هرگز کز و بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار / چو تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکے نیک مرد / که اکرام حجاج یوسف نکرد

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز / که نطعش بینداز و خونش بریز

چو حجت نماند جفا جوے را / بپرخاش در هم کشد روے را

بخندید و بگریست مرد خداے / عجب ماند سنگین دل تیره راے

چو دیدش که خندید و دیگر گریست / بپرسید کاین خنده و گریه چیست

بگفتا همی گریم از روزگار / که طفلان بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک / که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

یکے گفتش اے نامور شهریار / مکن دست ازین پیر دهقان بدار

که خلقے بدو تکیه دارند و پشت / روا نیست خلقے بیکبار کشت

بزرگی و عفو و کرم پیشه کن / ز خردان اطفالش اندیشه کن

مگر دشمن خاندان خودی / که بر خاندانها پسندی بدی

مپندار و دلها بداغ تو ریش / که روزے بپیش آیدت نیز پیش

نخفتست مظلوم از آهش بترس / ز دود دل صبحگاهش بترس

نترسی که پاک اندرونی شبی | برآرد ز سوز جگر یاربی
بسودا چنان بر روی افشاند دست | که حجاج را دست حجت ببست
خدا ابلیس بدکرد نیکی ندید | بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پرده کس بهنگام جنگ | که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت | چو با کودکان بر نیائی بمشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت | ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی دران فکرت آن شب نخفت | بخواب اندرش دید و پرسید و گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند | عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند می داد فرزند را | نگه دار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد | که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زورآوران | نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخسبی که نوم — حرامست بر چشم سالار قوم
غم زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخ است دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر زیردستان حسد
که شاه ار چه بر عرصه نام آور است — چو ضعف آمد از بیدقی کمتر است
ندیمی زمین ملک بوسه داد — که عمر خداوند جاوید باد
درین شهر مردیست مبارک دمست — که از پارسایان چنوئی کم است
نبردند پیشش مهمات کس — که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعایی برین — که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم — بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعایی کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت — به تندی برآورد بانگ درشت

که حق مهربانست بر دادگر — ببخشای و بخشایش حق نگر

دعای منت کی شود سودمند — اسیران مظلوم در چاه و بند

تو ناکرده بر خلق بخشایشی — کجا بینی از دولت آسایشی

ببایدت عذر خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعای ویت — دعای ستمدیدگان در پیت

شنید این سخن شهریار عجم — ز خشم و خجالت برآمد بهم

برنجید و پس با دل خویش گفت — چه رنجم حق است اینکه درویش گفت

بفرمود تا هر که در بند بود — بفرمانش آزاد کردند زود

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز — بداور برآورد دست نیاز

که ای برفرازنده آسمان — بجنگش گرفتی بصلحش بمان

ولی همچنان بر دعا داشت دست — که رنجور افتاد و بر پای جست

تو گفتی ز شادی بخواهد پرید — چو طاوس چون رشته در پا ندید

بفرمود گنجینه گوهرش — فشاندند در پای و زر بر سرش

حق از بهر باطل نشاید نهفت — ازان جمله دامن بیفشاند و گفت

مرو با سر رشته بار دگر — مبادا که دیگر کند رشته سر

چو باری فتادی نگهدار پای — که یکبار دیگر بلغزد ز جای

ز سعدی شنو کین سخن راستیست — نه هر باری افتاده برخاستیست

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست — ز دنیا وفاداری امید نیست

نه بر باد رفتی سحرگاه و شام — سریر سلیمان علیه السلام

به آخر ندیدی که بر باد رفت — خنک آنکه با دانش و داد رفت

کسی زین میان گوی دولت ربود — که در بند آسایش خلق بود

بکار آمد آنها که برداشتند — نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میری اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز — چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدند می‌گفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رایی که بخشید و خورد — جهان از پی خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم — که هرچه از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجه بر بستر جان گداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز
در آن دم ترا می نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست
که دستی بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز
کنونت که دستست خاری بکن — دگر کی برآری تو دست از کفن
بتابد بسی ماه و پروین و هور — که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعه سخت داشت — که گردن بالوند بر می فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضه — که بر لاجوردی طبق بیضه
شنیدم که مردی مبارک حضور — بنزدیک شاه آمد از راه دور
حقایق شناسی جهان دیده — هنرمندی آفاق گردیده

بخندید کین قلعه خرم است | ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردن کشان داشتند | دمے چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهانِ دیگر برند | درختِ امیدِ ترا برخورند
ز دوران و ملکِ پدر یاد کن | دل از بندِ اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجے نشاند | که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس | امیدش بفضلِ خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است | که هر مدتے جاے دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم | بکسری که اے وارثِ ملکِ جم
اگر ملک بر جم بماندے و بخت | ترا چون میسر شدے تاج و تخت
اگر گنجِ قارون بدست آوری | نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد | پسر تاجِ شاهی بسر برنهاد
بتربت سپردندش از تاج وگاه | نه جاے نشستن بد آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار | چو دیدش پسر روز دیگر سوار

زهی ملک دوران سر در نشیب — پدر رفت و پای پسر در رکیب

چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر بدعهد ناپایدار

چو دیرینه روزی سر آورد عهد — جوان دولتی سر برآرد ز مهد

منه بر جهان دل که بیگانه ایست — چو مطرب که هر روز در خانه ایست

نکوئی کن امسال چون ده تراست — که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در خطهٔ غور — گرفتی خر روستائی بزور

خران زیر بار گران در علف — بروزی دو مسکین شدندی تلف

چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار

چو بام بلندش بود خود پرست — کند بول و خاشاک بر بام پست

شنیدم که باری بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شهریار

پیاپی بدنبال صیدی براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند

بتنها ندانست روی و رهی — بیند اخت ناکام شب در دهی

خری دید پوینده کارگر — توانا و زور آور و باربر

یکی مرد گرد استخوانی بدست — چنان میزدش کاستخوان می شکست

شنیدم برآشفت و گفت ای جوان — ز حد رفت جورت برین بی‌زبان

چو زور آوری خودنمایی مکن — بر افتاده زور آزمایی مکن

پسندش نیامد ز فرمایه قول — یکی بانگ بر پادشه زد به هول

که بیهوده مگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پس کار خویش

بسا کس که پیش تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد از وی خطاب — بگفتا بیا تا چه بینی جواب

که پیداست از عقل بیگانه‌ای — ز مستی همانا که دیوانه‌ای

بخندید کای ترک نادان خموش — مگر حال خضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست — چرا کشتی ناتوانان شکست

جهانجوی گفت ای ستمگار مرد — چه دانی که خضر آن پسر را چه کرد

وزان بحر مردی جفاپیشه بود — که دلها از او بحر اندیشه بود

چرا ترک کردار او پرخروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آن راز بهر مصالح شکست — که سالار ظالم نگیرد درست

شکسته متاعی که در حرز تست — از آن به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدست من است ای امیر

نه از جهل سستی کنم پای خر | که از جور سلطان بیدادگر

خر این جایگه لنگ و تیمارکش | ازان به که پیش ملک بارکش

تو آن را نگویی که کشتی گرفت | که چون تا ابد نام زشتی گرفت

تفو بر چنان ملک و دولت که راند | که شنعت بر او تا قیامت بماند

ستمگر جفا بر تن خویش کرد | نه بر زیردستان درویش کرد

که فردا در آن محفل نام و ننگ | بگیرد گریبان و ریشش به چنگ

نهد بار او زار بر گردنش | تبار و سر از عار بر کردنش

گرفتم که خر بارش اکنون کشند | دران روز بار خران چون کشند

گر انصاف پرسی بد اختر کس است | که در راحتش رنج دیگر کس است

همین پنج روزش تنعم بود | که شادیش در رنج مردم بود

اگر بر نخیزد به آن مرده دل | که خیزد از و مردم آزرده دل

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت | به پشت اسپ و سر بر نمد زین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد | ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بزک تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند

بران عرصه براسپ دیدند شاه   پیاده دویدند یکسر سپاه

بخدمت نهادند سر بر زمین   چو دریا شد از موج لشکر زمین

بزرگان نشستند و خوان خواستند   بخوردند و مجلس بیاراستند

چو شور طرب در نهاد آمدش   ز دهقان دوشینه یاد آمدش

بفرمود جستند و بستند سخت   بخواری فگندند در پای تخت

سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز   بدانست بیچاره روی گریز

شمرد آن دم از زندگی آخرش   بگفت آنچه گر دیده در خاطرش

نه بینی که چون کارد بر سر بود   قلم را زبانش روان تر بود

چو دانست کز خصم نتوان گریخت   بنا باکی او تیر ترکش بریخت

سر نا امیدی برآورد و گفت   شب گور در ده محال ست خفت

ز تنها همه یابی که در دور تست   همه عالم آوازهٔ جور تست

نه من کردم از دست جورت نفیر   که خلقی ز خلقی یکی کشته گیر

عجب گر گزندت بر دل آمد درشت   بکش گر توانی همه خلق کشت

وگر خشمت آمد نکوهش ز من   بانصاف بیخ نکوهش بکن

ترا چاره از ظلم برگشتن ست   نه بیچاره بیگنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خسپدت دیدگان | نخفته ز دستت ستم دیدگان
بدان کی ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن | پس چرخه نفرین کنان مرد و زن
گرفت این سخن شاه ظالم بگوش | ز سرمستی غفلت آمد بهوش
دران ده که طالع نمودش بهی | دهی را ببخشید فرمان دهی
بیاموزی از عاقلان عقل و خوی | نه چندانکه از جاهل عیب جوی
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست | هرانچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تو اند | ملامت کنان دوستدار تو اند
ترش روی بهتر کند سرزنش | که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | وگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت

شنیدم که از نیکمردی فقیر | دل آزرده شد پادشاهی کبیر
مگر بر زبانش حقی رفته بود | ز گردن کشی بر وی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه | که زور آزمایست بازوی شاه

ز یاران یکی گفتش اندر نهفت   مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است   ز زندان نترسم که یک ساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت   حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد   نداند که خواهد در این حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام   بگفتا بخسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست   غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم   نه گر سر بری بر دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج   مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم   بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل برین دولت پنج روز   تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند   به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند   چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسم بد آیین نهاد   که گویند لعنت بر آن کین نهاد

وگر سر برآید خداوند زور   نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا   که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مردِ حقایق شناس / ازین بیم که گفتی ندارم هراس
من از بی‌زبانی ندارم غمی / که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوائی برم ور ستم / گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبتِ ماتمت / گرت نیک روزی بود خاتمت

حکایت

یکی مشت زن بخت روزی نداشت / نه اسبابِ شامش مهیا نه چاشت
ز جورِ شکم گل کشیدی به پشت / که روزی محال است خوردن بمشت
مدام از پریشانیِ روزگار / دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالمِ خیره کش / گه از بختِ شوریده رویش ترش
گه از دیدنِ عیشِ شیرین خلق / فرو می‌شدی آبِ تلخش بحلق
گه از کارِ آشفته بگریستی / که کس دید ازین صعب‌تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره / مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این / برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوه ساختی / که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی / ز خود گردِ محنت بیفشاندمی

شنیدم که روزے زمینے بکافت — عظام زنخدانِ پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهاے دندان فرو ریخته
دهان بے زبان پند میگفت و راز — که اے خواجه با بے مرادی بساز
نه این ست حالِ دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خونِ دل
غم از گردشِ روزگاران مدار — که بے ما بگردد بسے روزگار
همان لحظه کین خاطرش روے داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که اے نفسِ بے رای و تدبیر و هوش — بکش بارِ تیمار خود را مکش
اگر بنده بار بر سر برد — وگر سر باوجِ فلک بر برد
دران دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند ولیک — جزاے عمل ماند و نامِ نیک
کرم پاے دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند اے نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگسترے — که فرماندهی داشت بر کشورے

در ایام او روز مردم چو شام　　شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان از و در بلا　　بشب دست پاکان از و بر دعا
گروهی بر شیخ آن روزگار　　ز دست ستمگر گرستند زار
که ای پیر دانای فرخنده رای　　بگو این جوان را بترس از خدای
بگفتا دریغ آیدم نام دوست　　که هر کس نه درخورد پیغام اوست
کسی را که بینی ز حق بر کران　　منه با وی ای خواجه حق در میان
حقیقت بگفتم ای خسرو نیک رای　　توان گفت حق پیش مرد خدای
بر مرد نادان نریزم علوم　　که ضایع کنم تخم در شوره بوم
چو در وی نگیرد عدو داندم　　برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت ای پادشه حق رویست　　دل مرد حق گوی ازینجا قویست
نگین خصلتی دارد ای نیکبخت　　که در موم گیرد نه در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان　　برنجد که دزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی بانصاف و داد　　که حفظ خدا پاسبان تو باد
ترا نیست منت ز روی قیاس　　خداوند را فضل و منت سپاس
که در کار خیرت بخدمت بداشت　　نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند | ولے گوے بخشش نه هر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بهشت | خدا در تو خوے بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد | قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب | عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا برآید بتدبیر کار | مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست | بنعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند | بتعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجاے خسک زر بریز | که احسان کند کند دندان تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و بوس | چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم درآید ببند | که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست | پس او را مدارا چنان کن که دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسے | که از قطره سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی بر ابرو گره | که دشمن اگر چه زبون دوست به
بود دشمن آن کش بود دوست بیش | کسے کش بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاهی ز خود بیشتر — که نتوان زد انگشت بر نیشتر

وگر زو توانا تری در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد

اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — بنزدیک من صلح بهتر که جنگ

چو دست از همه حیلتی در گسست — حلال است بردن بشمشیر دست

اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گر وی ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار

ور او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب

تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست — که با کینه ور مهربانی خطاست

چو با سفله گوئی به لطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردنکشی

چو دشمن درآمد بعجز از درت — بدر کن ز دل کین و خشم از سرت

چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای و از مکرش اندیشه کن

ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد

درآرند بنیاد روئین ز پای — جوانان بشمشیر و پیران برای

بیندیش در قلب هیجا مفر — چه دانی کز آنان که باشد ظفر

چو بینی که لشکر ز هم دست داد — به تنها مده جان شیرین بباد

اگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میان لب دشمن بپوش

وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بشوکت بدرد زمین

چو خواهی بریدن بشب راهها — حذر کن نخست از کمین گاهها

میان دو لشکر چو یک روزه راند — سر پنجه زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی بیفگن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بزوبین و تیغ

بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهور نمود — بباید بمقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردانِ جنگی ببوس | نه آنگه که دشمن فروکوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد ببرگ | چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ
نواحیِ ملک از کفِ بدسگال | بلشکر نگهدار و لشکر بمال
ملک را بود بر عدو دست چیر | که لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهای سرِ خویشتن می‌خورند | نه انصاف باشد که سختی برند
چو دارند گنج از سپاهی دریغ | دریغ آیدش دست بردن بتیغ
چه مردی کند در صفِ کارزار | چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکارِ دشمن دلیران فرست | هزبران بناورد شیران فرست
برای جهاندیدگان کار کن | که صید آزمودست گرگِ کهن
مترس از جوانانِ شمشیرزن | حذر کن ز پیرانِ بسیارفن
جوانانِ پیل‌افگنِ شیرگیر | ندانند دستانِ روباهِ پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد | که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانانِ شایسته و بخت ور | زگفتارِ پیران نپیچند سر
گرت مملکت باید آراسته | مده کارِ معظم بنوخاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی
نتابد سگِ صید روی از پلنگ — ز روبه رمد شیرِ نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخچیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاشجوی
بگرمابه پرورده عیش و ناز — برنجد چو بیند درِ جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزندِ خویش — چو قربانِ پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آبِ مردانِ جنگی مریز
سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و همسفره و همزبان — بکوشند در قلبِ هیجا بجان
که ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر — برادر بچنگالِ دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت بجای غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور اے شاهِ کشور نواز — یکے اهلِ بازو دُوُم اهلِ راز
ز نام آوران گوے دولت برند — که دانا و شمشیرزن پرورند
هر آن کو قلم را نورزید و تیغ — برو گر بمیرد مگو اے دریغ
قلم زن نگهدار و شمشیرزن — نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسبابِ جنگ — تو مدهوشِ ساقی و آوازِ چنگ
بسا اهلِ دولت به بازی نشست — که دولت برفتش به بازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگِ بداندیش ترس — در آوازهٔ صلح ازو بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند — چو شب شد سپه بر سرِ خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان — که بستر بود خوابگاهِ زنان
بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کارِ مردانِ کارآگه است — یزک سدِ روئینِ لشکرگه است

گفتار

میانِ دو بدخواهِ کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست

که گر هر دو باهم سگالند راز　　شود دست کوتاه ایشان دراز

یکی را به نیرنگ مشغول دار　　دگر را برآور ز هستی دمار

اگر دشمنی پیش گیرد ستیز　　به شمشیر تدبیر خونش بریز

برو دوستی گیر با دشمنش　　که زندان شود پیرهن بر تنش

چو در لشکر دشمن افتد خلاف　　تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگان پسندند بر هم گزند　　برآساید اندر میان گوسفند

چو دشمن به دشمن شود مشتغل　　تو با دوست بنشین به آرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی　　نگه دار پنهان ره آشتی

که لشکرکشان مغفر شکاف　　نهان صلح جستند و پیدا مصاف

دل مرد میدان نهانی بجوی　　که باشد که در پایت افتد چو گوی

چو سالاری از دشمن افتد به چنگ　　بکشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری　　بماند گرفتار در چنبری

اگر کشتی این بندی ریش را　　نبینی دگر بندی خویش را

نترسد که دوران بتندی کند　　که بر بندیان زورمندی کند

کسی بندیان را بود دستگیر　　که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خط سروری　　چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه ده دل به دست آوری　　از آن به که صد ره شبیخون بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنی که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار　　ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش به کین تو ریش　　چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بداندیش را لفظ شیرین مبین　　که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان از آسیب دشمن ببرد　　که مر دوستان را به دشمن شمرد
نگه دارد آن شوخ در کیسه دُر　　که بیند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود از امیر　　ورا تا توانی به خدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس　　ترا هم نداند ز غدرش هراس
به سوگند و عهد استوارش مدار　　نگهبان پنهان برو برگمار
نو آموز را ریسمان کن دراز　　نه بگسل که دیگر نبینیش باز
چو اقلیم دشمن به جنگ و حصار　　بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان به خون در برد　　ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو پرکندی از دست دشمن درآر — رعیت بسامان تر از وے بدار

که گر باز کوبد در کارزار — برآرند عام از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند — در شهر بر روے دشمن مبند

مگو دشمن تیغ زن بر در است — که هم باز دشمن بشهر اندر است

بتدبیر جنگ بداندیش کوش — مصالح بیندیش و نیت بپوش

منه در میان راز با هر کسے — که جاسوس همکاسه دیدم بسے

سکندر که با شرقیان حرب داشت — در خیمه گویند در غرب داشت

چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست — بران رائے و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش و کین آوری — که عالم بزیر نگین آوری

چو کارے برآید بلطف و خوشی — چه حاجت بتندی و گردن کشی

نخواهی که باشد دلت دردمند — دل دردمندان برآور ز بند

بیازو توانا نباشد سپاه — برو همت از ناتوانان بخواه

دعاے ضعیفان امیدوار — ز بازوے مردی به آید بکار

هر آن کاستعانت بدرویش برد — اگر بر فریدون زد از پیش برد

انتخاب از شاهنامهٔ فردوسی

بر تخت نشستن کیومرث اوّل ملوک عجم و رشک بردن دیو اهرمن براو

سخنگوی دهقان چه گوید نخست — که نام بزرگی به گیتی که جست
که بود آنکه دیهیم بر سر نهاد — ندارد کس از روزگاران بیاد
مگر کز پدر یاد دارد پسر — بگوید ترا یک بیک از پدر
که نام بزرگی که آورد پیش — کرا بود زان برتران پایه بیش
پژوهندهٔ نامهٔ باستان — که از پهلوانان زند داستان
چنین گفت کآیین تخت و کلاه — کیومرث آورد کو بود شاه
چو آمد به برج حمل آفتاب — جهان گشت با فرّ و آیین و آب
بتابید زانسان ز برج بره — که گیتی جوان گشت زو یکسره
کیومرث شد بر جهان کدخدای — نخستین بکوه اندرون ساخت جای

هنر تخت و بختش برآمد ز کوه　　پلنگینه پوشید خود با گروه

ازو اندر آمد همی پرورش　　که پوشیدنی نو بد و نو خورش

بگیتی درون سال سی شاه بود　　بخوبی چو خورشید برگاه بود

همی تافت از تخت شاهنشهی　　چو ماهِ دو هفته ز سروِ سهی

دد و دام و هر جانور کش بدید　　ز گیتی بنزدیکِ او آرمید

دوتا می شدندے بر تختِ اوے　　ازان فره و بر شده بختِ اوے

برسمِ نماز آمدندیش پیش　　ازان جایگه برگرفتند کیش

پسر بد مر او را یکے خوبروے　　هنرمند همچون پدر نامجوے

سیامک بدش نام و فرخنده بود　　کیومرث را دل بدو زنده بود

ز گیتی بدیدار او شاد بود　　که بس بارور شاخِ بنیاد بود

بجانش بر از مهر گریان بدے　　ز بیمِ جدائیش بریان بدے

چنین ست آیین و رسمِ جهان　　پدر را بفرزند باشد توان

برآمد برین کار یک روزگار　　فروزنده شد دولتِ شهریار

بگیتی نبودش کسے دشمنا　　مگر در نهان ریمنِ آهرمنا

برشک اندر آهرمنِ بدسگال　　همی رای زد تا بیاگند یال

یکی بچه بودش چو گرگ سترگ | دلاور شده با سپاه بزرگ
سپه کرد و نزدیک او راه جست | همی تخت و دیهیم کی شاه جست
جهان شد بر آن دیو بچه سیاه | ز بخت سیامک هم از بخت شاه
همی گفت با هر کسی راز خویش | جهان کرد یکسر پر آواز خویش
کیومرث از این خود کی آگاه بود | که تخت مهی را جز او شاه بود
یکایک بیامد خجسته سروش | بسان پری پلنگینه پوش
بگفتش ورا زین سخن در بدر | که دشمن چه سازد همی با پسر

رفتن سیامک بجنگ دیو و کشته شدن او

سخن چون بگوش سیامک رسید | ز کردار بدخواه دیو پلید
دل شاه بچه بر آمد بجوش | سپاه انجمن کرد و بگشاد گوش
بپوشید تن را بچرم پلنگ | که جوشن نبد آنگه آیین جنگ
پذیره شدش دیو را جنگجوی | سپه را چو روی اندر آمد بروی
سیامک بیامد برهنه تنا | بر آویخت با پور آهرمنا
بزد چنگ وارونه دیو سیاه | دوتا اندر آورد بالای شاه

فگند آن تن شاهزاده بخاک — بچنگال کردش کمرگاه چاک
سیامک بدست خروزان دیو — تبه گشت و ماند انجمن بے خدیو
چو آگه شد از مرگ فرزند شاه — ز تیمار گیتی برو شد سیاه
فرود آمد از تخت ویله کنان — زنان بر سر و دست و بازو کنان
دو رخساره پر خون و دل سوگوار — دژم کرده بر خویشتن روزگار
خروشی برآمد ز لشکر بزار — کشیدند صف بر در شهریار
همه جامه‌ها کرده پیروزه رنگ — دو چشمان پر از خون و رخ باده رنگ
دد و مرغ و نخچیر گشته گروه — برفتند ویله کنان سوی کوه
برفتند با سوگواری و درد — ز درگاه کی شاه برخاست گرد
نشستند سالے چنین سوگوار — پیام آمد از داور کردگار
درود آوریدش خجسته سروش — کزین بیش مخروش و باز آر هوش
سپه ساز و برکش بفرمان من — برآور یکی گرد از آن انجمن
از آن بدکنش دیو روی زمین — بپرداز و پردخته کن دل ز کین
کی نامور سر سوی آسمان — برآورد و بد خواست بر بدگمان
بدان برترین نام یزدانش را — بخواند و بپالود مژگانش را

وزان پس چنین سیامک شتافت　　　شب و روز آرام و خفتن نیافت

رفتن هوشنگ و کیومرث بجنگ دیو سیاه و کشته شدن دیو
و مردن کیومرث

سیامک خجسته یکی پور داشت　　　که نزد نیا جاه دستور داشت

گرانمایه را نام هوشنگ بود　　　تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود

بنزد نیا یادگار پدر　　　نیا پروریده مر او را ببر

نیایش بجای پسر داشتی　　　جز او بر کسی چشم نگماشتی

چو بنهاد دل کینه و جنگ را　　　بخواند آن گرانمایه هوشنگ را

همه گفتنیها بدو باز گفت　　　همه رازها برگشاد از نهفت

که من لشکری کرد خواهم همی　　　خروشی برآورد خواهم همی

ترا بود باید همی پیش رو　　　که من رفتنی‌ام تو سالار نو

پری و پلنگ انجمن کرد و شیر　　　ز درندگان گرگ و ببر دلیر

بفرمان شاه جهان بد همه　　　سپاهی و وحشی و مرغ و رمه

سپاه دد و دام و مرغ و پری　　　سپهدار با کبر کند آوری

پس پشت لشکر کیومرث شاه — نبیره به پیش اندرون با سپاه

بیامد سیه دیو با ترس و باک — همی باسمان بر پراگنده خاک

ز هرّای درّندگان چنگ دیو — شده سست بر چشم کیهان خدیو

بهم درفتادند هر دو گروه — شدند از دد و دام دیوان ستوه

بیازید هوشنگ چون شیر چنگ — جهان کرد بر دیو نستوه تنگ

کشیدش سراپای یکسر دوال — سپهبد برید آن سر بی‌همال

بپای اندر افگند و بسپرد خوار — دریده برو چرم و برگشته کار

چو آمد مر آن کینه را خواستار — سرآمد کیومرث را روزگار

برفت و جهان مرده‌ای ماند ازو — نگر تا کرا نزد او آبروی

جهان سربسر چون فسانه است بس — نماند بد و نیک بر هیچ کس

جهان فریبنده را گرد کرد — ره سود بنمود و مایه نخورد

بر تخت نشستن هوشنگ و برآوردن آهن از سنگ

جهاندار هوشنگ با رای و داد — بجای نیا تاج بر سر نهاد

بگشت از برش چرخ سالی چهل — پر از هوش مغز و پر از داد دل

چو بنشست بر جایگاه مهی — چنین گفت بر تختِ شاهنشهی

که بر هفت کشور منم بادشا — بهر جای پیروز و فرمان روا

بفرمانِ یزدان پیروزگر — بداد و دهش تنگ بستم کمر

وزان پس جهان یکسر آباد کرد — همه روی گیتی پر از داد کرد

نخستین یکی گوهر آمد بچنگ — بدانش ز آهن جدا کرد سنگ

سرِ مایه کرد آهنِ آبگون — کزان سنگ خارا کشیدش برون

چو بشناخت آهنگری پیشه کرد — کجا زو تبر ارّه و تیشه کرد

چو این کرده شد چاره آب ساخت — ز دریا برآورد و هامون نواخت

بجوی اندرون آب را راه کرد — بفرّ کئی رنج کوتاه کرد

چو آگاه مردم بران بر فزود — پراگندنِ تخم و کشت و درود

بسیجید پس هر کسی نانِ خویش — بورزید و بشناخت سامانِ خویش

ازان پیش کین کارها شد بسیچ — نبد خوردنیها جز از میوه هیچ

همه کارِ مردم نبودی ببرگ — که پوشیدنی شان همه بود برگ

پرستیدن ایزدی بود پیش — نیا را همین بود آیین و کیش

بسنگ اندر آتش ازو شد پدید — کزو روشنی در جهان گسترید

بنیاد نهادن جشن سده

یکی روز شاه جهان سوی کوه | گذر کرد با چند کس هم گروه
پدید آمد از دور چیزی دراز | سیه رنگ و تیره تن و تیز تاز
دو چشم از بر سر چو دو چشمه خون | ز دود دهانش جهان تیره گون
نگه کرد هوشنگ با هوش و سنگ | گرفتش یکی سنگ و شد تیز چنگ
بزور کیانی بیازید دست | جهانسوز مار از جهانجوی جست
برآمد به سنگ گران سنگ خرد | همان و همین سنگ بشکست خرد
فروغی پدید آمد از هر دو سنگ | دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشته ولیکن ز راز | پدید آمد آتش از آن سنگ باز
هر آنکس که بر سنگ آهن زدی | از او روشنایی پدید آمدی
جهاندار پیش جهان آفرین | نیایش همی کرد و خواند آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد | همین آتش آنگاه قبله نهاد
بگفتا فروغیست این ایزدی | پرستید باید اگر بخردی
شب آمد برافروخت آتش چو کوه | همان شاه در گرد او با گروه

یکی جشن کرد آن شب و باده خورد / سده نام آن جشن فرخنده کرد

ز هوشنگ ماند این سده یادگار / بسی باد چون او دگر شهریار

کز آباد کردن جهان شاد کرد / جهانی به نیکی ازو یاد کرد

بدان ایزدی فر و جاه کیان / ز نخچیر گور و گوزن ژیان

جدا کرد گاو و خر و گوسپند / بورز آورید آنچه بد سودمند

جهاندار هوشنگ با هوش گفت / بدارید شان را جدا جفت جفت

بدیشان بورزید و زیشان خورید / همی خویشتن باج را پرورید

ز پوینده‌گان هر که مویش نکوست / بکشت و ز ایشان برآهیخت پوست

چو سنجاب و قاقم چو روباه نرم / چهارم سمورست کش موی گرم

بدینگونه از چرم پوینده‌گان / بپوشید بالای گوینده‌گان

ببخشید و گسترد و خورد و سپرد / برفت و جز از نام نیکی نبرد

چهل سال با شادکامی و ناز / بداد و دهش بود آن سرفراز

بسی رنج برد اندران روزگار / بافسون و اندیشه بی‌شمار

چو پیش آمدش روزگار بهی / ازو مردری ماند تخت مهی

زمانه ندادش زمانی درنگ / شد آن شاه هوشنگ با رای و سنگ

نپیوست خواهد جهان با تو مهر   نه نیز آشکارا نمایدت چهر

بر تخت نشستن طهمورث و پیدا کردن آئین رشتن و رام کردن جانوران

پسر بد مر او را یکی هوشمند   گرانمایه طهمورث دیوبند

بیامد بتخت پدر بر نشست   بشاهی کمر بر میان بر ببست

همه موبدان را ز لشکر بخواند   بچربی چه مایه سخنها براند

چنین گفت کامروز این تخت و گاه   مرا زیبد و تاج و گرز و کلاه

جهان از بدیها بشویم برای   پس آنگه کنم در گهی گرد پای

ز هر جای کوته کنم دست دیو   که من بود خواهم جهان را خدیو

هر آن چیز کاندر جهان سودمند   کنم آشکارا گشایم ز بند

پس از پشت میش و بره پشم و موی   برید و برشتن نهاد او روی

بکوشش ازان کرد پوشش بجای   بگستردنی بد هم او رهنمای

ز پویندگان هر که بد نیک رو   خورش کردشان سبزه و کاه و جو

رمنده ددان را همه بنگرید   سیه گوش و یوز از میان برگزید

بچاره بیاوردش از دشت و کوه   به بند آمد آنکه بد زان گروه

ز مرغان همان آنکه بد نیک ساز   چو باز و چو شاهین گردن فراز

بیاورد و آموختن‌شان گرفت   جهانی بدو مانده اندر شگفت

بفرمودشان تا نوازند گرم   نخوانندشان جز به آواز نرم

چو این کرده شد ماکیان و خروس   کجا بر خروشد گه زخم کوس

بیاورد یکسر چنان چون سزید   نهفته همه سودمندی گزید

چنین گفت کاین را نیایش کنید   جهان‌آفرین را ستایش کنید

که او داد مان بر ددان دستگاه   ستایش مر او را که بنمود راه

مر او را یکی پاک دستور بود   که رایش ز کردار بد دور بود

خنیده به هر جای شیداسپ نام   نزد جز به نیکی به هر جای گام

ز خوردن همه روز بربسته لب   به پیش جهاندار بر پای شب

همان بر دل هر کسی بوده دوست   نماز شب و روزه آیین اوست

سرمایه بد اختر شاه را   در و بند بد جان بدخواه را

همه راه نیکی نمودی به شاه   همه راستی خواستی پایگاه

چنان شاه پالوده گشت از بدی   که تابید از و فره ایزدی

چو دستور باشد چنین کاردان — تو شد راهبر هر هنر بسیاردان
برفت اهرمن را بافسون ببست — چو بر تیز رو بارگی برنشست
زمان تا زمان زینش برساختی — همی گرد گیتیش برتاختی

بند کردن طهمورث دیوان و مُردن او

چو دیوان بدیدند کردار اوی — کشیدند گردن ز گفتار اوی
شدند انجمن دیو بسیار مر — که پردخته مانند ازو تاج زر
چو طهمورث آگه شد از کارشان — برآشفت و بشکست بازارشان
بفر جهاندار بسته میان — بگردن برآورده گرز گران
همه نره دیوان و افسون گران — برفتند جادو سپاهی گران
دمنده سیه دیوشان پیش رو — همی باسمان برکشیدند غو
هوا تیره فام و زمین تیره گشت — دو دیده درو اندرون خیره گشت
جهاندار طهمورث بافرین — بیامد کمربسته رزم و کین
زیک سو غو آتش و دود دیو — زیک سو دلیران کیهان خدیو
یکایک بیاراست با دیو جنگ — نبد جنگشان را فراوان درنگ

از ایشان دو بهره به افسون ببست — دگرشان به گرز گران کرد پست
کشیدندشان خسته و بسته خوار — بجان خواستند آنگهی زینهار
که ما را مکش تا یکی نو هنر — بیاموزی از ما کت آید ببر
کی نامور دادشان زینهار — بدان تا نهانی کنند آشکار
چو آزادشان شد سر از بند او — بجستند ناچار پیوند او
نوشتن بخسرو بیاموختند — دلش را بدانش برافروختند
نوشتن یکی نه که نزدیک سی — چه رومی چه تازی و چه پارسی
چه سغدی و چینی و چه پهلوی — نگاریدن آن کجا بشنوی
جهاندار سی سال ازین بیشتر — چگونه پدید آوریدی هنر
برفت و سرآمد برو روزگار — همه رنج او ماند ازو یادگار
جهانا سپهر ور چو خواهی درود — چو سمه بدر و می بدر بدل چه سود
برآری سپه را به پیچ ببند — سپارش تا که بجنگ برند

بتخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن بلشکر ها

پدر رفت از میان نامور شهریار — پسر شد بجای پدر نامدار

گرانمایه جمشید فرزند اوی　　　کمر بسته و دل پر از پند اوی

برآمد بر آن تخت فرخ پدر　　　به رسم کیان بر سرش تاج زر

کمر بست با فر شاهنشهی　　　جهان سر بسر گشته او را رهی

زمانه برآسود از داوری　　　به فرمان او دیو و مرغ و پری

جهان را فزوده بدو آبروی　　　فروزان شده تخت شاهی بدوی

منم گفت با فره ایزدی　　　همم شهریاری و هم موبدی

بدان را ز بد دست کوته کنم　　　روان را سوی روشنی ره کنم

نخست آلت جنگ را دست برد　　　در نام جستن بگردان سپرد

به فر کئی نرم کرد آهنا　　　چو خود و زره کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون درع و برگستوان　　　همه کرد پیدا به روشن روان

بدین اندرون سال پنجاه رنج　　　ببرد و ازین ساز بنهاد گنج

دگر پنجه اندیشهٔ جامه کرد　　　که پوشند هنگام ننگ و نبرد

ز کتان و ز ابریشم و موی و قز　　　قصب کرد پرمایه دیبا و خز

بیاموختشان رشتن و تافتن　　　بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافته شستن و دوختن　　　گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کرده شد سازِ دیگر نهاد — زمانه بدو شاد و او نیز شاد

ز هر پیشه‌ور انجمن گرد کرد — بدین اندرون نیز پنجاه خورد

گروهے که کاتوزیان خوانیش — به رسم پرستندگان دانیش

جدا کردشان از میان گروه — پرستنده را جایگه کرد کوه

بدان تا پرستش بود کارِشان — نوان پیش روشن جهاندارشان

صفے بر دگر دست بنشاندند — همی نام نیساریان خواندند

کجا شیرمردانِ جنگ آورند — فروزندهٔ لشکر و کشورند

کزایشان بود تختِ شاهی بجاے — وزایشان بود نامِ مردی بپاے

نسودی سه دیگر گره را شناس — کجا نیست بر کس از ایشان سپاس

بکارند و ورزند و خود بدروند — بگاهِ خورش سرزنش نشنوند

ز فرمان سرآزاده و ژنده‌پوش — ز آوازِ بیغاره آسوده گوش

برآسوده از داور و گفت‌وگوے — تن آباد و آباد گیتی بدوے

چه گفت آن سخنگوے آزاده مرد — که آزاده را کاهلی بنده کرد

چهارم که خوانند اهتوخوشی — همان دست‌ورزانِ باسرکشی

کجا کارشان همگنان پیشه بود — روانشان همیشه پراندیشه بود

بدین اندرون سال پنجاه نیز / بخورد و ببخشید بسیار چیز

ازین هر یکی را یکی پایگاه / سزاوار بگزید و بنمود راه

که تا هر کس اندازهٔ خویش را / ببیند بداند کم و بیش را

ازان پس کز اینها شد آراسته / شهنشاه با دانش و خواسته

بفرمود دیوان ناپاک را / به آب اندر آمیختن خاک را

هر آنچه از گل آمد چو بشناختند / سبک خشت را کالبد ساختند

به سنگ و به گچ دیو دیوار کرد / نخست از برش هندسی کار کرد

چو گرمابه و کاخهای بلند / چو ایوان که باشد پناه از گزند

ز خارا گهر جست یک روزگار / همی کرد ز و روشنی خواستار

به چنگ آمدش چند گونه گهر / چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر

ز خارا به افسون برون آورید / شد آراسته بندها را کلید

دگر بویهای خوش آورد باز / که دارند مردم به بویش نیاز

چو بان و چو کافور و چون مشک ناب / چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

پزشکی و درمان هر دردمند / در تندرستی و راه گزند

همان رازها نیز کرد آشکار / جهان را نیامد چنو خواستار

گذر کرد از آں پس بکشتی بر آب — ز کشور بکشور برآمد شتاب

چنیں سال پنجہ بورزید نیز — ندید از ہنر بر خرد بستہ چیز

ہماں کردنیہا چو آمد پدید — بگیتی جز از خویشتن را ندید

چو آں کارہائے وے آمد بجائے — ز جائے مہی برتر آورد پائے

بفرِ کیانی یکے تخت ساخت — چہ مایہ بدو گوہر اندر نشاخت

کہ چوں خواستے دیو برداشتے — ز ہاموں بگردوں برافراشتے

چو خورشیدِ تاباں میانِ ہوا — نشستہ برو شاہِ فرماں روا

جہاں انجمن شد برِ تختِ اوے — ازاں بر شدہ فرۂ بختِ وے

بجمشید بر گوہر افشاندند — مرآں روز را روزِ نو خواندند

سرِ سالِ نو ہرمزِ فرودیں — برآسودہ از رنجِ تن دل ز کیں

بہ نوروز نو شاہِ گیتی فروز — براں تخت بنشست فیروز روز

بزرگاں بشادی بیاراستند — مے و رود و رامشگراں خواستند

چنیں جشنِ فرخ ازاں روزگار — بماندہ ازاں خسرواں یادگار

چنیں سال سہ صد ہمی رفت کار — ندیدند مرگ اندراں روزگار

نیارست کس کرد بیکارئے — نہ بُد دردمندی و بیمارئے

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی — میان بسته دیوان بسان رهی
یکی تخت پرمایه کرده بپای — برو بر نشسته جهان کدخدای
نشسته بران تخت جمشید کی — بچنگ اندرون خسروی جام می
مران تخت را دیو برداشته — ز هامون بابر اندر افراشته
برافراز تخت سپهبد زده — سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش — ز رامش جهان پر ز آوای نوش
چنین تا برآمد برین سالیان — همی تافت از شاه فر کیان
جهان بد بآرام ازان شاه کام — ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار ازو

چو جمشید بر آمد برین روزگار — ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سر بسر گشته او را رهی — نشسته جهاندار با فرهی
یکایک بتخت مهی بنگرید — بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد آن شاه یزدان شناس — ز یزدان بپیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشکر بخواند — چه مایه سخن پیش ایشان براند

چنیں گفت با سالخوردہ مہاں　　که جز خویشتن را ندانم جہاں

ہنر در جہاں از من آمد پدید　　چو من نامور تخت شاہی ندید

جہاں را بخوبی من آراستم　　ز روے زمیں رنج من کاستم

خور و خواب و آرام تاں از من ست　　ہماں پوشش و کام تاں از من ست

بزرگی و دیہیم و شاہی مراست　　که گوید که جز من کسے پادشاست

بدارو و درماں جہاں گشت راست　　که بیماری و مرگ کس را کجاست

جز از من که برداشت مرگ از کسے　　وگر بر زمیں شاہ باشد بسے

شما را ز من ہوش و جاں در تن ست　　بمن نگرود ہر که آہرمن ست

گر ایدوں که دانید من کردم ایں　　مرا خواند باید جہاں آفریں

ہمه موبداں سر فگندہ نگوں　　چرا کس نیارست گفتن نه چوں

چو ایں گفته شد فر یزداں از وے　　گسست و جہاں شد پر از گفت و گوے

سه و بست سال از در بارگاہ　　پراگندہ گشتند یکسر سپاہ

منی چوں بپیوست با کردگار　　شکست اندر آورد و برگشت کار

چه گفت آں سخنگوے با ترس و ہوش　　چو خسرو شدی بندگی را بکوش

به یزداں ہر آنکس که شد ناسپاس　　بدلش اندر آید ز ہر سو ہراس

به جمشید بر تیره گون گشت روز — همی کاست زو فرّ گیتی فروز
ازو پاک یزدان چو شد خشمناک — بدانست و شد شاه با ترس و باک
که آزرده شد پاک یزدان ازوی — بدان درد درمان ندید ندر روی
همی راند جمشید خون در کنار — همی کرد پوزش بر کردگار
همی کاست زو فرّهٔ ایزدی — بر آورده بر روی شکوه بدی

داستان مرداس تازی پدر ضحّاک

یکی مرد بود اندران روزگار — ز دشت سواران نیزه گذار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد — ز ترس جهاندار با باد سرد
که مرداس نام گرانمایه بود — بداد و دهش برترین پایه بود
مر او را ز دوشیدنی چارپای — ز هر یک هزار آمدندی بجای
بز و اُشتر و میش را همچنین — بدوشندگان داده بد پاکدین
همان گاو دوشا بفرمانبری — همان تازی اسپ رمنده فری
بشیران کسی را که بودی نیاز — بدان خواسته دست بردی فراز
پسر بُد مر آن پاک دین را یکی — کش از مهر بهره نبود اندکی

جهان جوے را نام ضحاک بود   دلیر و سبکسار و ناپاک بود

همان بیور اسپش همی خواندند   چنین نام بر پهلوی راندند

کجا بیور از پهلوانے شمار   بود بر زبانِ دری ده هزار

از اسپانِ تازی بزرین ستام   ورا بود بیور چو بردند نام

شب و روز بودے دو بهره بزین   ز راهِ بزرگی نه از بهرِ کین

چنان بد که ابلیس روزے پگاه   بیامد بسانِ یکے نیک خواه

دلِ مهتر از راهِ نیکی ببرد   جوان گوشش گفتارِ او را سپرد

همانا خوش آمدش گفتارِ او   نبود آگه از زشتِ کردارِ او

بدو داد هوش و دل و جانِ پاک   پراگنده بر تارکِ خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد   بر افسانه اش گشت نهار شاد

فراوان سخن گفت زیبا و نغز   جوان را ز دانش تهی بود مغز

همی گفت دارم سخنها بسے   که آن را جز از من نداند کسے

جوان گفت برگوے چندین مپاے   بیاموز ما را تو اے نیک راے

بدو گفت پیمانت خواهم نخست   پس انگه سخن بر گشایم درست

جوان ساده دل بود فرمانش کرد   چنان کو بفرمود سوگند خورد

که راز تو با کس نگویم ز بن — ز تو بشنوم هرچه گویی سخن

بدو گفت جز تو کسی در سرای — چرا باید ای نامور کدخدای

چه باید پدر چون پسر چون تو بود — یکی پندت از من بباید شنود

زمانه بدین خواجهٔ سالخورد — همی دیر ماند تو اندر نورد

بگیر این سر مایه ور گاه اوی — ترا زیبد اندر جهان جاه اوی

برین گفتهٔ من چو داری وفا — جهان را تو باشی همی کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد — ز خون پدر شد دلش پر ز درد

با بلیس گفت این سزاوار نیست — دگرگوی کین از در کار نیست

بدو گفت اگر بگذری زین سخن — بتابی ز پیمان و سوگند من

بماند بگردنت سوگند و بند — شوی خوار ماند پدرت ارجمند

سر مرد تازی بدام آورید — چنان شد که فرمان او برگزید

بپرسید کاین چاره با من بگوی — چه رویست این را بهانه مجوی

بدو گفت من چاره سازم ترا — بخورشید سر بر فرازم ترا

تو در کار خاموش میباش و بس — نباید مرا یاری از هیچ کس

چنان چون بباید بسازم تمام — تو تیغ سخن بر مکش از نیام

مر آں پادشا را در اندر سرائے | یکے بوستاں بود بس دلکشائے
گرانمایہ شبگیر برخاستے | ز بہر پرستش بیاراستے
سر و تن بشستے نہفتہ بباغ | پرستندہ یادے نبردے چراغ
بر آں رائے واژونہ دیو نژند | یکے ژرف چاہے بیرہ بر بکند
پس ابلیس بیرہ سر ژرف چاہ | بخاشاک پوشید و بسپرد راہ
سر تازیاں نامور نامجوے | شب آمد سوئے باغ بنہاد روئے
چو آمد بنزدیک آں ژرف چاہ | یکایک نگوں شد سر بخت شاہ
بچاہ اندر افتاد و بشکست پست | شد آں نیک دل مرد یزداں پرست
بہر نیک و بد شاہ آزاد مرد | بفرزند بر نازدہ باد سرد
ہمی پروریدش بناز و برنج | پدر بود و شاد و بدو داد گنج
چناں بد گہرش شوخ فرزند اوے | بخت اندر و مہر پیوند اوے
بخون پدر گشتہ ہمداستاں | ز دانا شنیدستم ایں داستاں
کہ فرزند بد گر بود نرہ شیر | بخون پدر ہم نباشد دلیر
مگر در نہانی سخن دیگر است | پژوہندہ را راز با مادر است
پسر کو رہا کرد رسم پدر | تو بیگانہ خوانش مخوانش پسر

سبک مایہ ضحاک بیدادگر
بدیں چارہ بگرفت گاہ پدر

بسر بر نہاد افسر تازیاں
برایشاں ببخشود سود و زیاں

چو ابلیس پیوستہ دید آں سخن
یکے بند نو دیگر افگند بن

بدو گفت چوں سوے من تافتی
ز گیتی ہمہ کام دل یافتی

اگر ہمچنیں نیز فرماں کنی
نہ پیچی ز فرماں و پیماں کنی

جہاں سربسر پادشاہی تراست
دد و مردم و مرغ و ماہی تراست

چو ایں گفتہ شد ساز دیگر گرفت
دگرگونہ چارہ گزید اے شگفت

جوانے برآراست از خویشتن
سخنگوے و بینادل و پاک تن

ہمیدوں بہ ضحاک بنہاد روے
نبودش بجز آفریں گفت و گوے

بدو گفت اگر شاہ را درخورم
یکے نامور مرد خوالیگرم

چو بشنید ضحاک بنواختش
ز بہر خورش جایگہ ساختش

کلید خورش خانہ پادشا
بدو داد دستور فرماں روا

فراواں نبود آں زماں پرورش
کہ کمتر بُد از خوردنیہا خورش

پس آہرمن بدکنش راے کرد
بدل کشتن جانور جاے کرد

خورش زردہ مرغ دادش نخست
بداں داشتش یک زماں تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپای — خورش کرده آورد یک یک بجای

بخونش بپرورد برسان شیر — بدان تا کند پادشا را دلیر

سخن هرچه گویدش فرمان کند — بفرمان او دل گروگان کند

بخورد و بدو آفرین کرد سخت — مزه یافت زان مهتر شوربخت

چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز — که جاوید زی شاه گردن فراز

که فردات ازین گونه سازم خورش — کزو آیدت سر بسر پرورش

برفت و همه شب سگالش گرفت — که فردا چه سازد ز خوردن شگفت

دگر روز چون گنبد لاجورد — برآورد و بنمود یاقوت زرد

خورشها ز کبک و تذرو سپید — بسازید و آمد دل پرامید

شه تازیان چون بخوان دست برد — سر کم خرد مهر او را سپرد

سوم روز خوان را بمرغ و بره — بیاراستش گونه گون یکسره

بروز چهارم چو بنهاد خوان — خورش ساخت از پشت گاو جوان

بدو اندرون زعفران و گلاب — همان سالخورده می و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد — شگفت آمدش زان هشیوار مرد

بدو گفت بنگر که تا آرزوی — چه خواهی بخواه از من ای نیک خوی

خورش گر بدو گفت کای پادشا　　همیشه بزی شاد و فرمان روا

مرا دل سراسر پر از مهر تست　　همه توشهٔ جانم از چهر تست

یکی حاجت استم به نزدیک شاه　　وگرچه مرا نیست آن پایگاه

که فرمان دهد تا سر کتف اوی　　ببوسم بمالم برو چشم و روی

چو ضحاک بشنید گفتار اوی　　نهانی ندانست بازار اوی

بدو گفت دادم من این کام تو　　بلندی بگیرد دگر نام تو

چو بوسید شد بر زمین ناپدید　　کس اندر جهان این شگفتی ندید

دو مار سیه از دو کتفش برست　　غمین گشت از هر سوی چاره جست

سرانجام ببرید از هر دو کتف　　سزد گر بمانی ازین در شگفت

چو شاخ درخت از دو مار سیاه　　برآمد دگر باره از کتف شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند　　همه یک به یک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگها ساختند　　مر آن درد را چاره نشناختند

بسان پزشکی پس ابلیس تفت　　بفرزانگی نزد ضحاک رفت

بدو گفت کین بودنی کار بود　　بمان تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرامشان ده بخورد　　نشاید جز این چاره نیز کرد

بجز مغزِ مردم مدہ شاں خورش — مگر خود بمیرند ازیں پرورش

دوائے تو جز مغزِ آدم چو نیست — بریں درد و درماں بباید گریست

بروزے دو کس بایدت کشت زود — پس از مغزِ سرشاں بباید درود

سرِ نرّہ دیواں ازیں جست و جوے — چہ جست و چہ دید اندریں گفت و گو

مگر تا یکے چارہ سازد نہاں — کہ پردختہ ماند ز مردم جہاں

تباہ شدن روزگارِ جمشید از دستِ ضحاک

ازاں پس برآمد ز ایراں خروش — پدید آمد از ہر سوے جنگ و جوش

سیہ گشت رخشندہ روزِ سپید — گسستند پیوند از جمشید

برو تیرہ شد فرّۂ ایزدی — بکژّی گرائید و نابخردی

پدید آمد از ہر سوے خسروے — یکے نام جوئے ز ہر پہلوے

سپہ کردہ و جنگ را ساختہ — دل از مہرِ جمشید پرداختہ

یکایک از ایراں برآمد سپاہ — سوے تازیاں برگرفتند راہ

شنیدند کانجا یکے مہتر است — پر از ہول آں اژدہا پیکر است

سوارانِ ایراں ہمہ شاہ جوے — نہادند یکسر بضحاک روے

بشاهی برو آفرین خواندند — ورا شاهِ ایران زمین خواندند
کی اژدهافش بیامد چو باد — بایران زمین تاج بر سر نهاد
از ایران و از تازیان لشکری — گزین کرد گردانِ هر کشوری
سوی تخت جمشید بنهاد روی — چو انگشتری کرد گیتی بروی
چو جمشید را بخت شد کندرو — بتنگ آوریدش جهاندارِ نو
برفت و بدو داد تخت و کلاه — بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه
نهان گشت و گیتی برو شد سیاه — سپردش بضحاک تخت و کلاه
چو صد سالش اندر جهان کس ندید — ز چشم همه مردمان ناپدید
صدم سال روزی بدریای چین — پدید آمد آن شاهِ ناپاک دین
چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ — یکایک ندادش زمانی درنگ
باره مر او را بدو نیم کرد — جهان را ازو پاک و بی بیم کرد
نهان بود چند از دم اژدها — بفرجام هم زو نیامد رها
شد آن تختِ شاهی و آن دستگاه — زمانه ربودش چو بیجاده کاه
ازین پیش بر تخت شاهی که بود — ازان رنج بردن چه آمدش سود
گذشته برو سالیان هفت صد — پدید آوریده بسی نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز — که گیتی نخواهد گشادت راز

همی پروراندت با شهد و نوش — جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چه گویی که گسترد مهر — نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو — همه راز دل برگشادی بدو

یکی نغز بازی برون آورد — بدلت اندرت از درد خون آورد

چنین است گیهان ناپایدار — تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج — خدایا مرا زود برهان ز رنج

نیشنل پریس الہ آباد میں باہتمام رمضان علی شاہ چھپا